

VELEBITSKA PRIMORSKA PADINA

Prilog poznavanju evolucije krškog pejzaža

(Nastavak)

VELJKO ROGIĆ

Društveni utjecaji

Geografska fizionomija velebitske primorske padine odraz je naprijed istaknutih svojstava prirodne sredine i nastojanja stanovništva da u njenom okviru osigura neophodne gospodarske izvore. Društvena aktivnost seže daleko u prošlost, pa je razumljivo da se objašnjenje pejzaža velebitske primorske padine ne može dati samo promatranjem postojeće naseljenosti te oblika i intenziteta današnjeg iskorištavanja. Smanjivanje i napokon posvemašnja odsutnost pouzdane dokumentacije i teškoće rekonstrukcije društvene aktivnosti prate udaljivanje od današnjice u prošlost. Nužno je stoga što potpunije upoznavanje današnjeg stanja.

Upoznavanje današnje naseljenosti, demografske i ekonomske strukture te načina života, najbolje omogućuju razumijevanje karaktera i intenziteta ranijih društvenih utjecaja na pejzaž velebitske primorske padine. Problem je, kako ograničiti »današnje« stanje. Uski termin »današnjice«, pa čak niti vrijeme od nekoliko godina nije dovoljno da odredi bitne osobine, karakter i učinke procesa društvenog utjecaja na pejzaž. Treba se ograničiti na vrijeme, koje obuhvaća glavne procese moderne, najnovije evolucije pejzaža.

Donja granica tog najnovijeg perioda može biti utemeljena sa dva osnova. Prvi čini relativno pouzdana statistička dokumentacija, koja retrogradno seže do druge polovine 19. st. Drugi, isto tako važan osnov, proizlazi iz prirode društveno-ekonomskog razvitka u posljednjih sto godina, kada je dosegnuta maksimalna naseljenost u dugotrajnom razvoju ovog prostora.

Stanovništvo i naselja 1850—1955 godine

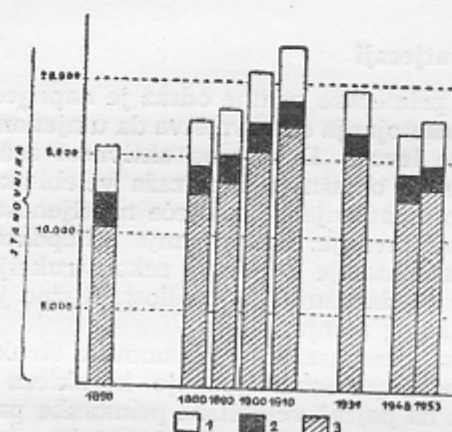
Stanovništvo, naselja, te uvjeti i oblici ekonomske aktivnosti u ovom najnovijem i najpoznatijem periodu imaju nesumnjivo najveće značenje, pa će njemu biti poklonjena glavna pažnja.

Stanovništvo — Za studij stanovništva potrebno je da podaci budu razvrstani u najmanje administrativne jedinice: crkvene župe, odnosno katastarske općine. Jedino je na taj način moguće izdvojiti prostor između glavnog velebitskog grebena i mora, te Senjske drage na

sjeverozapadu, a Zrmanje s Krupom na jugoistoku. Za god. 1850., bilo je to moguće izvršiti na osnovu »mjestopisnog rječnika«¹¹⁹, a za ostale popise korištenjem topografsko-statističkih imenika.¹²⁰

Podaci o stanovništvu iz god. 1950., pokazuju rijetku naseljenost — osnovno geografsko obilježje kraja. Na prostoru od 1056 km² živjelo je 1850. godine 15.533 stanovnika, t.j. manje od 15 na jedan km², a isključenjem Senja, kao jedinog gradskog naselja (2953 stanovnika iste godine) samo 12.600 stanovnika ili svega 11 na 1 km².

Iz redovitih popisa u drugoj polovini 19. st. vidimo, da je stanovništvo u stalnom porastu sve do god. 1910., zatim slijedi regres do god. 1948. sa slabim povećanjem u najmlađem razdoblju 1948—1953. (vidi sl. 8.).

Sl. 8. Kretanje apsolutnog broja stanovnika Velebitske primorske padine od 1850 do 1953 godine.

1. Grad Senj, 2. Četiri obalska naselja (Jujevo, Jablanac, Karlobag i Obrovac), 3) Stanovništvo pravih seljačkih naselja.

Fig. 8. L'évolution numérique de la population sur le Versant littoral de Velebit de 1850 a 1953.

1. La ville de Senj, 2. La population de quatre bourgades sur la côte (Jurjevo, Jablanac, Karlobag, Obrovac), 3) La population paysanne du versant littoral de Velebit.

Izdvajanje stanovništva Senja i četiriju malenih obalskih naselja, koja svojim centralnim funkcijama imaju poseban karakter, jasno ukazuje, da osnovni pravac demografske krivulje god. 1850.—1953. određuje stanovništvo seljačkih naselja. Stanovništvo Senja, Jurjeva, Jablanca, Karlobaga i Obrovca oscilira između pojedinih popisa sasvim neodvisno od demografske dinamike čitavog prostora. U geografskom promatranju stanovništva ne mogu se izdvojiti spomenuta četiri posljednja naselja, jer su najuže povezana s ostalim prostorom i jer — što je najvažnije — učestvuju u njegovu poljoprivrednom iskorištavanju. Senj je naprotiv grad »alogenog« tipa — njegov razvoj i glavne funkcije određene su položajem na ishodištu puta u zaleđe.¹²¹

Najveće značenje ima objašnjenje porasta (do god. 1910.) i pada (god. 1910.—1948.) stanovništva. Porast (1850.—1910. u skladu je s općom di-

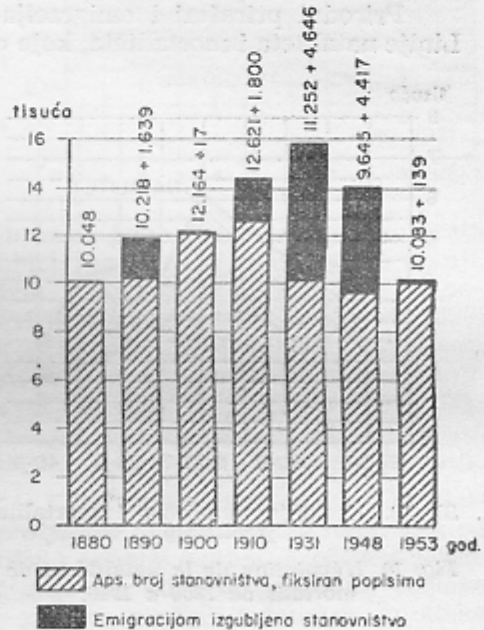
¹¹⁹ V. Sabljar: Mjestopisni rječnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zagreb 1866. g.

¹²⁰ Geographisch-statistischer Repertorium von Dalmatien 1888. Politčko i sudbeno razdjeljenje Hrv. i Slavonije 1889., 1890., 1903., 1913., Upravno i crkveno razdjeljenje Savske banovine 1937. Administrativno-teritorijalna podjela NRH 1951. 1953. god.

¹²¹ V. Rogić: Senj, prilog ponzavanju položaja i regionalne funkcije, Geogr. glasnik sv. 16—17.

namikom stanovništva u čitavoj Lici, goranskom prostoru te u kvarnerskom kraju.¹²² Međutim, u našem je kraju najveći iznos apsolutnog porasta u posljednjih 20 godina razdoblja 1890.—1910. god. Od cjelokupnog 60-godišnjeg porasta 6310) otpada na posljednjih 20 godina 3571 ili 56%. Kako u posljednjim decenijama prošlog i u prvom ovog stoljeća jača emigracija osobito u ličko-goranskom i kvarnerskom prostoru¹²³, to osobito važnost ima uspoređenje apsolutnog i prirodnog porasta stanovništva. Kako istraživani kraj ne predstavlja jednu ili više potpunih administrativnih jedinica, ne mogu se koristiti i podaci objavljeni u izdanjima statističkih institucija. Kretanje stanovništva moguće je rekonstruirati jedino na osnovu podataka crkveno-župskih teritorijalnih jedinica, koje se u cjelini poklapaju sa geografski izdvojenim prostorom velebitske primorske padine. Teškoće nastaju, kada se pregledom matičnih knjiga¹²⁴ konstatiraju praznine nastale oštećenjima, a naročito nedostatkom dijelova ili čitavih knjiga (osobito za posljednjeg rata). Od ukupno 15 teritorijalnih jedinica-župa¹²⁵ bilo je moguće koristiti podatke matičnih knjiga od njih 12. Za tri rimokatoličke župe (Jasenice, Obrovac i Sv. Križ u Senjskoj drazi) i za pravoslavno naselje u Tribnju-Sibuljini, nisu mogli biti korišteni podaci. Pouzdani podaci prirodnog priraštaja većine, t. j. gotovo 70% (67,7%) ukupnog stanovništva pružaju siguran osnov za procjenu razvoja cjelokupnog stanovništva u proteklom periodu, utoliko više, što se župe, čije matične knjige nisu pristupačne ne nalaze grupirane na jednom uskom izdvojenom prostoru, za koji bi se mogla pretpostaviti osjetno drugačije osebine razvoja.

Nepotpunost nekih matičnih knjiga tokom prvih 30 godina otežala je rekonstrukciju toka prirodnog priraštaja 1850.—1953., tako da se homogen niz može uspostaviti samo za 1880.—1953. Raspored toka prirodnog pri-

Sl. 9. Odnos apsolutnog broja stanovništva i emigracijom izgubljenih viškova prirodnog priraštaja.

Fig. 9. La relation entre le chiffre de la population existante et les pertes dues à l'émigration.

¹²² P. Kreser: Gustoća žiteljstva Kralj. Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1917.

¹²³ Bivša ličko-krbavska (u čijem je sastavu bio najveći, bivši »krajiški« dio našeg prostora) i modruško-riječka županija dale su upravo u razdoblju 1890.—1900. gotovo 100.000 emigranata, što se osjetno odrazilo na liniji slabljenja apsolutnog porasta stanovništva ovih prostora u cjelini.

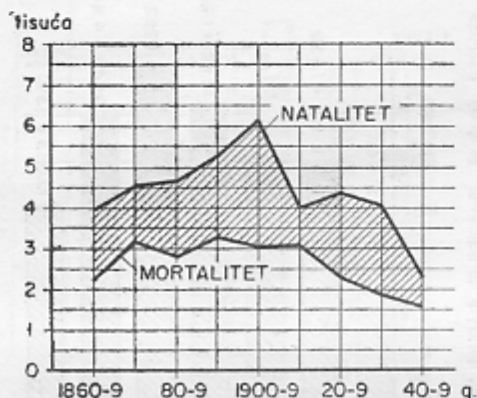
¹²⁴ Od god. 1850. dalje one su pohranjene kod mjesnih NO-a.

¹²⁵ Karlobag, Cesarica, Oštarije, Lukovo Šugarje, Starigrad, Lukovo, Sv. Juraj, Jablanac, Prizna, Starigrad, Tribanj, Seline, Jasenice, Obrovac, Sv. Križ.

raštaja prema službenim popisnim terminima olakšava uspoređivanje stvarnog i prirodnog priraštaja odnosno pada.

Očito je veliko značenje emigracije¹²⁶, osobito 1880.—1890. i 1900.—1910., koja ipak ne nadmašuje prirodni priraštaj. Na sl. 10. istaknut je najveći porast stanovništva u dekadi 1890.—1900. kao posljedica slabije emigracije, suprotno krajevima u susjedstvu. Emigracija nadmašuje prirodni priraštaj tek u razdoblju Prvoga svjetskog rata i uglavnom sve do god. 1948. Prirodni priraštaj ponovo nadmašuje emigraciju u posljednjih pet godina (1948.—1953.).

Prirodni priraštaj i emigracija zaslužuju najveći geografski interes. Linije nataliteta i mortaliteta, koje određuju prirodni priraštaj, omogućuju

Sl. 10. Kretanje nataliteta i mortaliteta 1860—1949.

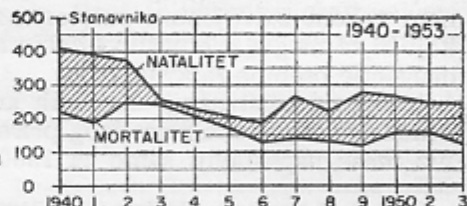
Fig. 10. L'évolution de la natalité et de la mortalité de 1860 à 1949.

razumijevanje starosne strukture i tendencija daljeg razvoja. Grafikon sl. br. 10. pokazuje konstantan porast nataliteta od 1860.—1909. Nasuprot opadanju nataliteta u cjelokupnom istočnokvarnerskom i goransko ličkom prostoru (bivše županije modruško-riječka i ličko-krbavska), koje započinje već u deceniju 1891.—1900.¹²⁷ broj rođenih u našem kraju upravo je u razdoblju 1880.—1910. najveći. Naprotiv, kretanje mortaliteta uglavnom se slaže s cjelinom područja obiju bivših županija, ali je opadanje na velebitskoj primorskoj padini mnogo slabije izraženo: visoki natalitet, a mortalitet je nešto opao.¹²⁸

Nagli pad nataliteta u deceniju 1910.—1919. posljedica je Prvoga svjetskog rata. Iako je linija mortaliteta tokom dekade uglavnom nepromijenjena, Prvi svjetski rat odražava se u broju rođenih i umrlih u toku 1910.—1921. (sl. 11.)

Sl. 11. Kretanje nataliteta i mortaliteta u periodu 1910—1920.

Fig. 11. L'évolution de la natalité et de la mortalité de 1910 à 1920.

¹²⁶ Useljavanja u spomenutom razdoblju nije bilo, izuzev pojedinaca (činovnici, pojedini trgovac, obrtnik i sl.) u obalska naselja.

¹²⁷ P. Kreser: Gustoća žiteljstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije Zagreb, 1917. str. 108.

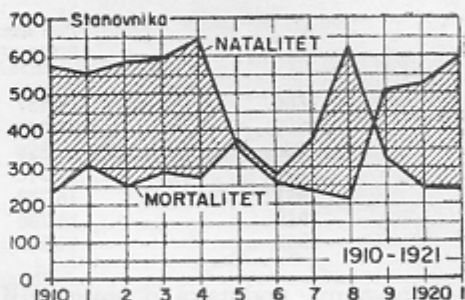
¹²⁸ Priraštaj u modruško-riječkoj i ličko-krbavskoj županiji, kao i u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji, jest nakon 1900. isključivo posljedica smanjivanja mortaliteta. P. Kreser: Op. cit. str. 108.

U tri posljednja desetljeća, nakon god. 1930., mortalitet je u stalnom iako laganom padu, dok natalitet do god. 1939. uglavnom stagnira — prirodni priraštaj odraz je povećanog udjela starijeg stanovništva. To je najizrazitije u posljednjem deceniju 1940.—1949., kad je linija nataliteta ponovno naglo pala (sl. 12.)

Sl. 12 Kretanje nataliteta i mortaliteta u periodu 1940—1953.

Fig. 12. L'évolution de la natalité et de la mortalité de 1940 a 1953.

Upoređenje toka rođenih i umrlih za vrijeme Drugoga svjetskog rata s tokom iz Prvog ukazuje, da su gubici, naročito starijih ljudi, manji. Tendencija daljnjeg opadanja nataliteta i mortaliteta izražena je na posljednjem dijelu grafikona (sl. 12.). Prirodni porast, koji je od god. 1920. uglavnom posljedica smanjivanja mortaliteta, ne može dugo trajati. Nagli pad nataliteta nakon god. 1939., produžava se i u poratnom vremenu do god. 1953., što je prirodni priraštaj svelo na minimum: razlika nataliteta i mortaliteta na kraju gotovo stogodišnjeg razvoja postala je tako mala, da bi i neznatnim pogoršanjem došlo do stagnacije i napokon do pada.

Izložen razvoj priraštaja potvrđuje i starosna struktura (sl. 13.). Snižena baza dobne piramide odražava posljedice opadanja nataliteta. Tek od treće grupe (rođeni između 1933.—1938.) počinje normalni oblik s jakim suženjem kod šeste i sedme grupe, gdje se očituju gubici za vrijeme Prvoga svjetskog rata. Vrlo malena razlika mužkih i ženskih gubitaka odražava ekonomske poteškoće, koje pogađaju i žensko stanovništvo. Prilike u starijim godištimu ponovno su normalne, ali se jasno ističe veći broj žena. Rad muškaraca (sezonski radnici), gdje su više izloženi bolestima i drugim nepogodama, nesumnjivo je glavni uzrok ovoj pojavi.

Izložene osobine prirodnog prirasta i njihov odraz na današnju starosnu strukturu stanovništva ukazuju na dva različita razdoblja: do god. 1910., kad je prirodni prirast u stalnom porastu, i poslije te godine, sa sve izrazitijim smanjivanjem. Godišnji prirast iznosio je po decenijama:

18 ‰	u vremenu 1880.—1890. god.
19,2 ‰	u vremenu 1890.—1900. god. ¹²⁹
18,3 ‰	u vremenu 1900.—1910. god. ¹³⁰
12,3 ‰	u vremenu 1910.—1931. god.
14,6 ‰	u vremenu 1931.—1948. god.
11,9 ‰	u vremenu 1948.—1953. god.

¹²⁹ Istovremeno je bivša ličko-krbavska županija imala samo 15,1 ‰ prirasta.

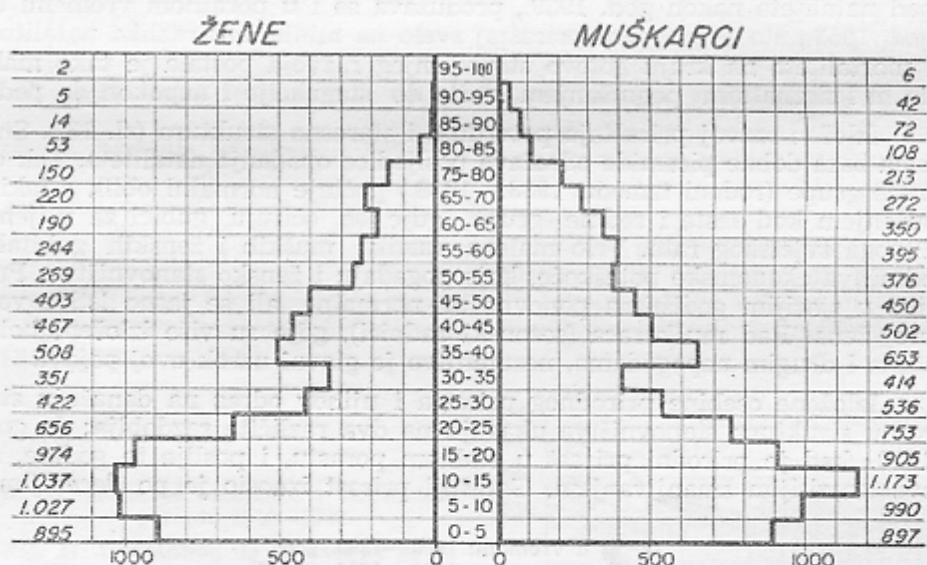
¹³⁰ U istom je razdoblju bivša ličko-krbavska županija imala samo 14,9 ‰ prirasta.

Primjena ovih podataka o prirodnom priraštaju na cjelokupno popisima utvrđeno stanovništvo omogućuje predodžba o opsegu emigracije, odnosno s gubicima vlastitog stanovništva:

Tab. 1. Udio iseljavanja od 1880. do 1953. god.

Godina	Broj stanovnika prema popisu	Emigracija između popisa	Broj stanovništva kad ne bilo emigracije
1880.	14.437	—	—
1890.	15.339	1 695	17.034
1900.	17.320	964	18.284
1910.	18.910	1.631	20.541
1931.	16.738	7.069	23.807
1948.	14.288	6 617	20.905
1953.	14.883	6.873	21.761

Kako nema podataka o emigraciji, to gore dobiveni iznosi imaju veliko značenje. Iseljavanje iz siromašnog krškog prostora nije sve do 1910. smanjilo njegovu naseljenost jedino zbog snažnog prirodnog priraštaja. Smanjivanje prirodnog prirasta i povećanje emigracije nakon god. 1910. uzrokuju opadanje naseljenosti, koja se danas neznatno razlikuje od stanja god. 1880.

Sl. 13. Dobna piramida stanovništva Velebitske primorske padine 1948 god.

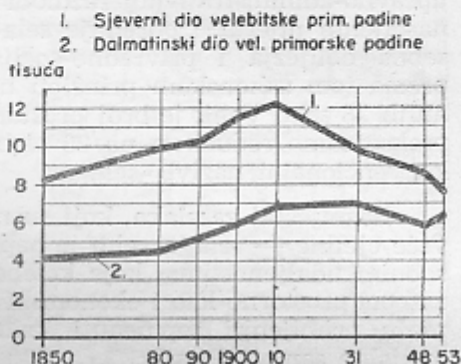
Fig. 13. La Pyramide des âges (les chiffres du recensement de 1948.)

Pored iseljavanja u prekomorske zemlje, osobito od god. 1900., veliko značenje ima domaća kolonizacija. »Slavonija« kod naroda ovog prostora znači čitav panonski i peripanonski prostor Jugoslavije, područje, prema

kome odlazi muška radna snaga u potrazi za povremenom zaradom, kao i kolonizacija onih koji sakupe materijalna sredstva potrebna za takav pothvat. Iseljenici iz prostora velebitske primorske padine rasijani su osobito u kotaru Sl. Požega, Sl. Brod, Bjelovar, Čazma, Grubišno polje, Garešnica, a nešto Donji Miholjac i Šid. Znatno se je broj iselio u gradove na prvom mjestu u Zagreb i Rijeku.¹³¹ Iseljavanje u gradove ojačalo je u najnovije doba. Mobilnost podgorskog stanovništva, koja je osobito u poslijeratno doba naglašena, uvjetuje veliku disperziju emigranata, što se ne može statistički utvrditi.

Sl. 14. Upoređenje kretanja apsolutnog broja stanovništva sjevernog i južnog dijela Velebitske primorske padine od 1850 do 1953.

Fig. 14. L'évolution numérique de la population dans la partie septentrionale et méridionale du versant littoral de Velebit.

Pored izloženih općih osobina razvoja stanovništva, treba obratiti pažnju unutrašnjim razlikama. Kretanje broja stanovništva na sjevernom, bivšem »krajiškom« dijelu velebitske primorske padine, drugačije je od onog u južnom »dalmatinskom«. Uspoređenjem apsolutnog broja stanovništva od god. 1850.—1953. ove razlike jasno dolaze do izražaja: (sl. 14.) Dok cjelokupno stanovništvo doseže najveći broj god. 1910. i od tada opada, u dalmatinskom dijelu i dalje raste sve do 1931. I mali porast cjelokupnog stanovništva za god. 1948.—53. posljedica je povećanja u južnom, dalmatinskom dijelu, dok u sjevernom i dalje opada. Uspoređivanje linija prirodnog prirasta sjevernog i južnog dijela ukazuje na kasniji i znatno blaži pad nataliteta u dalmatinskom dijelu. »Zaostalost« demografskog razvoja južnog dijela¹³² vidi se u liniji mortaliteta, koja je sve do god. 1939., u stalnom i laganom porastu, nasuprot sjevernom dijelu gdje opada već od god. 1899.

Naselja — Prirodna sredina i kretanje broja stanovništva u proteklih sto godina ukazuju na veliko siromaštvo velebitske primorske padine. To je danas, kao i u vrijeme najvećeg broja stanovništva početkom

¹³¹ Značajna je orijentacija emigracije prema zanimanjima i sklonostima stanovništva. Na Rijeku i okolicu (osobito Kostrena) ima najviše iseljavanja iz sela Klada i nešto iz Starigrada, jer su i prije bili orijentirani na pomorstvo.

¹³² Nažalost ne postoje podaci o kretanju nataliteta i mortaliteta za župe Obrovac i Jasenice, te za pravoslavnu grupu u naselju Šibuljine, gdje opće demografske osobine južnog dijela nesumnjivo još jače dolaze do izražaja.

druge decenije ovog stoljeća, najrjeđe naseljen prostor ne samo u Hrvatskoj, nego i uopće u Jugoslaviji. Odnos prostora i broja stanovnika predstavlja samo teoretsku spoznaju naseljenosti. Prostorni raspored i veličina naselja odražavaju prirodu društvene okupacije velebitske primorske padine.

Prema upravno-administrativnoj razdiobi god. 1954.¹³³ u ovom kraju ima ukupno 30 sela, 2 trgovišta (Karlobag i Obrovac) i jedan grad — Senj. Izuzimajući Jurjevo i Jablanac, koji pored svojih centralnih funkcija imaju — slično Karlobagu i Obrovcu — posebnu, uglavnom naseljeničku profesionalnu strukturu stanovništva, ostalo je stanovništvo prema upravno-administrativnoj razdiobi grupirano u 28 sela. Zakon o imenima naseljenih mjesta¹³⁴ određuje sela kao naseobine, »koje imaju svoja posebna obilježja i privredno-socijalnu samostalnost«. ¹³⁵ Nije, međutim, prema tom zakonskom principu bilo moguće provesti izdvajanje spomenutih 28 sela. Velik je broj prostorno rasijanih zaselaka na osnovu starije prakse samo reduciran na 28 slabo povezanih skupina, kojima su dani konvencionalni nazivi »sela«.

Razmještaj zaselaka, koji su na taj način administrativno povezani u veće cjeline — sela, sasvim je nepravilan. Zaseoci su razbacani na međusobnim udaljenostima, koje kolebaju od 1—6, a izuzetno i 8 km. Svi su zaseoci prostorno kao i ekonomski samostalna seljačka naselja, na koja se može primijeniti sopmenuti kriterij »posebnih obilježja i privredno-socijalne samostalnosti«.

Osim školske gravitacije, koja je prilagođena lokalnim uvjetima¹³⁶, svi zaseoci velebitske primorske padine imaju gravitacione centre na obali. Pored Jurjeva, Jablanca, Karlobaga i Obrovca kao primarnih¹³⁷ može se izdvojiti još devet obalskih naselja: D. Klada, Lukovo, Starigrad, Prizna, Lukovo Šugarje, Tribanj, Krušćica, Starigrad, Seline, Jasenica i Maslenica.¹³⁸ Ovih devet obalskih zaselaka uključeno je u naprijed spomenutih 28 sela, i oni su središnji za izvjestan broj zaselaka na padini. Od preostalih 19 »sela« njih 15 imaju nazive po glavnom zaseoku čitave grupe¹³⁹, koji redovito nije najveći, niti ima neku određenu centralnu funkciju.¹⁴⁰ Za preostalih šest ne možemo konstatirati ni glavni zaselak, po kome su dobili ime. Skupni nazivi Biljevine, Volarice, Senjska draga, Muškovci, Zaton i Golubić jesu posljedica tradicije, odnosno zajedničkog porijekla njihovog stanovništva, što u današnjoj geografskoj stvarnosti nema nikakva značenja.

Naseljenost velebitske primorske padine karakteriziraju dakle mnogobrojni samostalni zaseoci. Zaseoci u izgledu pejzaža naglašeni su oaznim zelenilom na jednoličnom prostranstvu sivog kamenjara.

¹³³ Upravno-administrativna razdioba NRH, Zagreb 1954.

¹³⁴ Narodne Novine br. 16, 24. IV. 1952. Zagreb.

¹³⁵ Isto, te broj 33, 22. VII. 1952. Zagreb.

¹³⁶ U čitavom kraju, osim u Senju gdje radi gimnazija, postoje samo škole osnovnog obaveznog obrazovanja.

¹³⁷ Sjedišta mjesnih NO-a, nabavno-prodajni i prometni centri.

¹³⁸ Uz stara crkveno-župska središta, danas imaju ograničenu i povremenu trgovačko-nabavnu i prometnu funkciju (pristaništa).

Ukupno ima 291 zaselak. Disperzija najbolje odražava grupiranje po kategorijama veličina (1953. god.).

98	sa manje od 20 stan.
86	sa 20—40 stanovnika
43	sa 40—60 stanovnika
41	sa 60—100 stanovnika
12	sa 100—150 stanovnika
6	sa 150—200 stanovnika
3	sa 200—300 stanovnika
2	sa 300—400 stanovnika

Prevladavaju mala naselja: 63% sa manje od 40, odnosno 78% sa ispod 60 stanovnika. Što je uzrok ovakve disperzije?

Pojedini zaseoci nisu okruženi parcelama obradivog zemljišta, već otvorenim krškim kamenjarom — zajedničkim ili nevrjednim pašnjakom. Nema »potkućice«, ograđenih dvorišta ni gospodarskih zgrada oko ovih u osnovi seljačkih naselja. Prizemne kamene kuće, isto takve staje (gotovo redovito produženje samih kuća), okružene stablima hrasta, kljena, graba ili jasena, obično su obilježje zaselaka. Male plohe oranica u krškim suho-zidinama, razbacane oko naselja, ograde šumaraka izmješanih s voćkama (bajami, smokve, po gorskom podu, i dren u višim dijelovima) i široki »progoni« između kuća odražavaju stočarski karakter naselja, čemu naoko protuslove male staje. Specifičan

Sl. 15. Tip naseljenosti Velebitske primorske padine (Sjeverni dio). Centralno mjesto (Jurjevo) na obali, samostalne prostorno vrlo udaljene grupe naselja na padini. Nazivi Biljevine, Volarice uneseni su u topografsku kartu kao posljedica umjetno (administrativno) stvorenog pojma selo — skup malih naselja, zaseoka. Stara izvozna cesta za drvo iz šuma zaleđa, jednako kao i obalska, nema nikakvog utjecaja na razmještaj, odnosno pomicanje naselja.

Fig. 15. L'exemple de dispersion de l'habitat (partie septentrionale du versant). La bourgade (Jurjevo) sur la cote, les groupes des hameaux indépendants sur le versant. Les dénominations comme Biljevine, Volarice, sont dues à un regroupement purement artificiel afin de créer la notion administrative (statistique) de village, sans aucun fondements géographique. L'ancienne route pour l'exploitation du bois, de même comme la route littorale plus récente, n'ont nullement influencé l'ancien type de l'habitat.

¹³⁹ V. Brisnice, Stolac, Barić-draga, Oštarije, Cesarica, Crni Dabar, Došen-Dabar, Konjsko, Kucište, Ledenik, Ravni Dabar, Stanište, Sušan, Vidovac, Stinica.

¹⁴⁰ Jedino Oštarije, kao stari crkveno-župski centar, imaju nešto veće značenje prema ostalim zaseocima.

tip naseljenosti velebitske primorske padine ukazuje na posebne uvjete i način ekonomskog iskoristavanja.

Sl. 16. Sličan, još izrazitije naglašen tip disperzije naseljenosti na južnom dijelu Obrovac (centralno mjesto) i samostalna naselja u okolici. Umjetno stvoreni pojmovi »Zaton« i »Muškovci« koji se poklapaju samo s prostorom katastarskih općina a ne povezanih naselja. Cesta bez ikakvog uticaja na razmještaj naselja.

Fig. 16. Un autre type de dispersion de l'habitat sur la partie orientale du Versant. Les groupes des hameaux indépendentes autour de Obrovac. Les dénomination comme Zaton ou Muškovci englobent plusieurs hameaux indépendents. La route sans aucune influence sur l'ancien type de l'habitat.

Istaknute promjene stanovništva u posljednjih sto godina održavaju se i u tipu naseljenosti: poređenje veličine naselja 1890. i 1953. god. pokazuje, da je porast stanovništva do 1910., kao i pad nakon toga, praćen umnožavanjem malih naselja (do 20, do 40, do 60 i do 100 stanovnika):

Tab. 2. A — Sjeverni »Krajiški« dio; B — južni »dalmatinski« dio; C — naselja cijele padine.

	do 20 st.				20—40 st.				40—60 st.				60—100 st.			
	1890	1910	1921	1953	1890	1910	1931	1953	1890	1910	1931	1953	1890	1910	1931	1953
A	40	41	43	51	32	39	41	46	27	28	34	25	18	20	26	25
B	41	45	—	47	28	33	—	40	11	12	—	18	14	15	—	16
C	81	86	—	98	60	72	—	86	38	40	—	43	32	35	—	41
	100—150 st.				150—200 st.				200—300 st.				300—400 st.			
A	21	24	20	5	15	9	6	5	6	6	3	1	—	—	—	1
B	8	11	—	7	6	7	—	1	3	4	—	2	—	—	—	1
C	29	35	—	12	21	16	—	6	9	10	—	3	—	—	—	2

Umnožavanje malih naselja do god. 1910. uvjetovano je pretvaranjem periodičkih nastambi u stalne, kao posljedica porasta stanovništva. Iza Prvoga svjetskog rata taj je porast nesumnjivo uvjetovan opadanjem stanovništva većih naselja (kategorije do 150, do 200 i do 300 stanovnika). Današnja ekstremno dispergirana naseljenost nije dakle rezultat samo ranijeg stanja, već se nastavlja sve do najnovijeg vremena.

Razlike demografskog razvoja sjevernog i južnog dijela padine dolaze do izražaja u razvoju naselja. Na sjeveru prestaje umnožavanje dviju najmanjih kategorija (do 20 i do 40 stanovnika) već god. 1910., dok se u dalmatinskom dijelu četiri najmanje neprekidno povećavaju do god. 1953.

Najveći broj naselja je na podgorskoj zaravni: 249 ili 86% cjelokupnog broja. Najviše ih je na kontaktu zaravni i strme padine.

Na rastrošenom materijalu osobito uloženi krpa Promina-konglomerata s lapornim zonama te diluvijalnih naslaga, olakšano je stvaranje ograda s obradivim tlom. Oskudica vode je kao i u čitavom kraju teška nevolja, koju olakšavaju cisterne,¹⁴² ali brojne lokve omogućuju napajanje stoke u zimskoj polovini godine. Cesta probijena god. 1877. do Karlobaga i god. 1937. do Obrovca nije gotovo ništa izmijenila razmještaj naselja, jer ih ona dotiče ili prolazi u njihovoj neposrednoj blizini. Prometna povezanost ovog prostora s vanjskim svijetom oduvijek je ostvarivana morskim putem a ne cestom; zbog toga su osobito važna naselja na obali, gdje su i glavna centralna mjesta: Jurjevo (513 st.), Jablanac (234 st.), Karlobag (402 st.), Obrovac (306 st.). Njihov je položaj određen putem u zaleđe, i to preko oltarskog (1027 m vis.), alanskog (1412 m), oštarijskog (927 m vis.) i maloalanskog (1045 m vis.) sedla. Topografski uvjeti smještaja ovog naselja ipak nisu jednaki. Jurjevo je koristilo brojna slatkovodna vrela i zaštićenu luku sa šljunkovitim žalom, koje je izgradnjom luke uništeno), Jablanac povoljno zaklonjenu luku i obradivo tlo na diluvijalnim naslagama, Karlobag ravni prostor i malu prirodnu uvalu, Obrovac podnožje tvrđavskog uzvišenja. Zbog prometnih putova u zaleđu sva četiri naselja imaju trgovačke funkcije koje prelaze okvire velebitske primorske padine: najveću Jurjevo i Karlobag, manju Obrovac i najmanju Jablanac. To su upravno-administrativna te nabavno-prodajna središta brojnih zaselaka na padini, te za njih imaju gradske funkcije. Okolno stanovništvo naziva Karlobag i Obrovac »gradovima«. Epitet »grad« za Jablanac još i danas se čuje; dok svi zaseoci bivše svetojuračke općine ne zovu Jurjevo drugačije nego »Selo«, ističući tako njegove središnje funkcije.

Pored Jurjeva, Jablanca, Karlobaga i Obrovca, na obali je još 35 naselja, odnosno svega 14% od ukupnog broja svih naselja. U ovom kraju nisu naselja silazila prema moru, kao u liburnijskom, kaštelanskom, poljičkom i makarskom primorju. Obalska je zona najnepogodnija za poljodjelstvo, a stočarsko stanovništvo vrlo malo privlači more. Godine 1953. bilo je u 35 obalskih naselja ukupno 1967 stanovnika, što sa Jurjevom, Jablancem, Karlobagom i Obrovcem iznosi 3422, odnosno samo 22% ukupnog stanovništva velebitske primorske padine. Značajno je, da se

¹⁴¹ Periodički nastanjena naselja-stanovi, rjeđe »stanine«, »staništa« ili »kućišta« ne samo u visokoplaninskoj zoni, već i nižim dijelovima padine.

¹⁴² Izuzetne su žive vode na lapornoj podlozi Promina-konglomerata (nekoliko bunara u selu Živi bunari kod Jablanca).

u 22 obalska naselja može utvrditi regres stanovništva u odnosu na godinu 1890., dok je poraslo samo 12; u porastu su samo obalska naselja karlobaške općine, koja su se od druge polovine 19. st. jače orijentirala prema moru.¹⁴³

Krševita strma padina iznad podgorske zaravni nije naseljena. Može se izdvojiti nekoliko uvala, u kojima su mali zaseoci. Većina je ovih naselja na malom dijelu, od Jurjeva (12 naselja) iznad Jasenica i Zatona (10 naselja) i pored uvale Velike Brisnice s istoimenim naseljem na 460 m visine.

Uvale žljebaste udoline znatno su slabije naseljene od podgorske zaravni. Iako je u ovom pojasu najviše obradivog zemljišta: 46% naprama 39% na nižem dijelu velebitske padine, te svega 15% u visokoj planinskoj zoni, tu je samo 81 naselje sa ukupno 3429 stanovnika!

Pored znatno manje naseljenosti višeg prostora, postoji i velika neravnomjernost rasporeda naselja. Od spomenutog 81 naselja njih je 73 sa 93% stanovništva na sjevernom dijelu padine, a samo 8 na južnom. Mnogostruki su uzroci takvog neravnomjernog rasporeda. Iako su uvale žljebaste udoline na jugu više položene, klimatske razlike nisu takve da bi objasnile tu pojavu. To je posljedica većeg prirasta stanovništva sjevernog dijela u 19. st. i orijentacije na šumsko-transportne radove. Na jugu naprotiv nije bilo niti ima drvnotrgovačke aktivnosti, a stočarsko iskorištavanje visokoplaninske zone ne vrši stanovništvo velebitske primorske padine.

Razlike sjevernog i južnog dijela odražavaju se i u rasporedu ljetnih stanova. Oni se po grupiranju zgrada, položaju prema ograđenim oraničkim parcelama i veličini nimalo ne razlikuju od ostalih zaselaka. Nešto primitivnije zgrade sa pretežno drvenim krovovima (»šimla«) jedino su posebno vanjsko obilježje. To osobito vrijedi za stanove u uvalama između 700 i 950 m. Razlučivanje »stana« i »stalnog naselja« ovdje je vrlo teško, jer se radi o naseljima, koja su zimi pusta, jednako kao što su ljeti ona u Podgorju. Solidnija građa i bolji unutrašnji uređaj zgrada u Podgorju¹⁴⁴ nužni su zbog upotrebe u hladnijem dijelu godine.¹⁴⁵ Neke kuće zaselaka u Podgorju a osobito na obali, dobile su stalan karakter orijentacijom na druge oblike zarade (pomorstvo, transport, službe), ali je većina i dalje prilagođena sezonskom načinu života. Ljetni stanovi »primoraca« i »podgoraca« redovito su dalje od spomenutog 81 stalnog zaselka. Od oltarskog sedla do iznad Stinice ima četrnaest grupa ljetnih stanova. Između Karlobaga i bivše dalmatinske međe devet, te na dalmatinskom dijelu padine dvadeset sedam. Ukupno ima na prostoru žljebaste udoline 50 grupa ljetnih stanova.

Ranije spomenuti 81 stalni zaselak u pojasu žljebaste udoline nije naseljan kroz čitavu godinu, jer i oni imaju svoje ljetne stanove u visoko-

¹⁴³ Lukovo Šugarje, Križac, Barić-draga, Običaj.

¹⁴⁴ Gotovo ni u jednoj kući zaselaka u Podgorju nema više otvorenog ognjišta, što u njihovim ljetnim depandansama još uvijek prevladava.

¹⁴⁵ Značajno je, da za neke zaseoke žljebaste udoline gornjeg pregiba još uvijek postoji tradicija silaženja na stanove zimi, te u tom slučaju »stanom« zovu kuće u Podgorju, za razliku od »kuće« na žljebastoj udolini. (Na pr. Konjsko-Kijac, te Sušan-j-Ognjilo).

planinskoj zoni. Zbog kraćeg zadržavanja u ovoj najvišoj zoni (u prosjeku 2 do najviše 2,5 mjeseca) stanovi su redovito primitivnije građeni od stanova u žljebastoj udolini. U ovoj najvišoj zoni ima 22 grupe ljetnih stanova, razbacanih po šumskim čistinama sjevernog dijela. Visokoplaninska zona između glavnog i sporednog grebena južnog Velebita nema fiksiranih ljetnih stanova kao na sjeveru. Dalmatinski stočari iz Kruševa i Muškovca i u neznatnoj mjeri Posedarja podižu ili preuređuju svake sezone iznova primitivna skloništa za svoju stoku.

Ekonomsko iskorištavanje i njegov prostorni odraz — Prirodna sredina kretanja naselja i dinamička svojstva stanovništva posljednjih četiriju generacija, najpotpunije dolazi do izražaja u obliku ekonomske aktivnosti.

Suvremena ekonomska aktivnost — Prema popisu stanovništvo (1948.) je pretežno poljoprivredno: 55,5% sa Senjom ili 59,4% bez Senja.¹⁴⁶ U skladu s naglašenom disperzijom 90% stanovništva živi u malim zaseocima, što nije u skladu sa nepunih 60% poljoprivrednika. Kriterij određivanja profesionalne strukture stanovništva, prilikom popisa god. 1948., djelomično objašnjava naoko čudnovatu činjenicu relativno slabog udjela poljoprivrednika. Spomenutim popisom upisivano je samo glavno zanimanje, i to ono, koje donosi najviše prihoda.¹⁴⁷ Zbog malog prostora, koji se na velebitskoj primorskoj padini može poljoprivredno iskorištavati (pored niza drugih, ranije istaknutih negativnih osebina prirodne sredine), prihod dopunskih zanimanja u pravilu redovno nadmašuje vrijednost prinosa s posjeda. Uz to treba istaknuti subjektivni moment, t. j. popis je vršen na osnovu deklaracije vlastitog zanimanja, što smanjuje vjerojatnost popisne građe.

Iako udio poljoprivrednika, s obzirom na tip naseljenosti, izgleda premalen, statistički podatak od 59,4% previsok je, jer toliko stanovnika ne živi od prinosa svog posjeda. Svi kupuju hranu (napose kruh) novčanim prihodima stečenim izvan poljoprivrede.

Za razumijevanje geografske uvjetovanosti današnje ekonomske aktivnosti treba poći od poljoprivredne strukture. Naseljenost i stanovništvo su odraz poljoprivrednog iskorištavanja, a povezanost i međusobni odnos prirodne sredine i društvenog utjecaja na pejzaž postaju razumljivi promatranjem agrarne aktivnosti.

Prikaz poljoprivredne aktivnosti ne može imati za osnov udio (59,4%) poljoprivrednika u ukupnom stanovništvu. Na taj bi način bili isključeni brojni djelomično odnosno privremeno aktivni poljoprivrednici, koji su se u popisu deklarirali kao šumski radnici, namještenici i t. d.,

¹⁴⁶ U prethodnom poglavlju izdvojena naselja centralnih funkcija (Jurjevo, Jablanac, Karlobag i Obrovac), iako s najvećim udjelom nepoljoprivrednog stanovništva, ne mogu se ovdje isključiti.

¹⁴⁷ Konačni rezultati popisa stanovništva 1948. Knjiga III. Stanovništvo po zanimanju, SZU, Beograd 1954 str. 13.

iake posjeduju poljoprivredne posjede te na taj način sudeluju u poljoprivrednoj proizvodnji. Potrebno je stoga izdvojiti sve one, koji imaju zemljišne posjede, poljoprivredno stanovništvo bez posjeda, te napokon i nepoljoprivredno stanovništvo, koje posedujući stoku također direktno utječe na izgled pejzaža. Ti podaci, osnov za god. 1955., predstavljeni su na Tabeli br. 3.

Tab. 3. Posjedi, stoka i poljoprivredno aktivno stanovništvo

	Broj domaćinstava	Broj članova	Zaposleno van poljop.	Konji	Goveda	Ovce	Kože	Mazge, mule magarci
bez zemlje	60	194	25	4	34	584	146	7
do 2 ha	1565	8759	746	401	1720	16920	3280	940
do 3 ha	153	1106	119	162	650	3839	928	174
do 5 ha	88	1015	118	223	500	3048	593	158
do 8 ha	25	371	20	35	163	1125	391	51
do 10 ha	12	115	3	12	40	390	162	30
preko 10 ha	24	303	1	25	70	670	558	29
poljoprivrednici	630	2339	—	6	170	2445	143	16
Ukupno	2562	14202	1032	868	3347	29021	6201	1405

Za ocjenu uvjeta i intenziteta poljoprivredne aktivnosti dolazi u obzir mnogo veći broj stanovništva od onog, koji je prema profesionalnoj statistici izdvojen kao poljoprivredni.

Odnos agrarne proizvodnje i prehrambenih potreba najbolje odražava osnovnu problematiku — stupanj »pasivnosti«, odnosno agrarnog siromaštva ovoga kraja.

U prikazu prirodnogeografskih osobina istaknuto je odsustvo rastresitog zemljišta. Godine 1955. utvrđeno je na čitavom prostoru velebitske primorske padine samo 1929 ha oranice, te 36 ha vrtova i tek 9,5 ha vinograda.¹⁴⁸ Oskudici oraničnih površina pridružuje se rascjepkanost na sitne parcele, nepravilno razbacane na širokim prostranstvima kamenjara i niskih šikara. Preko 60% oraničnih parcela¹⁴⁹ nalazi se u uvalama žljebaste udoline. Većina (67%) poljoprivrednih posjeda sastoji se od nekoliko parcela u Podgorju, većeg obradivog dijela u nekoj uvali žljebaste udoline, te napokon nešto izoliranih oranica u prostoru visinskih šumskih enklava. Razumije se, da iskorištavanje ovako razbacanih posjeda nameće istaknutu »periodičnu« naseljenost.

Godine 1955. bilo je od sveukupne oranične površine žitaricama zasijano samo 662 ha ili 53%, krumpirom 280 ha ili 42%. U Podgorju prevladavaju žitarice, u žljebastoj udolini su podjednako zastupani krumpir i žitarice, dok u visokoplaninskoj zoni iznad 900 m prevladava krumpir.

¹⁴⁸ Ovi su podaci utvrđeni kao poreska osnova, a ne prema katastru, koji nije revidiran od god. 1909.

¹⁴⁹ Na čitavoj velebitskoj primorskoj padini bilo je god. 1955. sveukupno 65.126 oraničnih parcela. Najviše su zastupane »redine«, male kamenim suhozidinama ograđene parcele od nekoliko m²; »komadi« od 8.12 m² relativno su rijetki, dok se kao jedinica čitavih posjeda posvuda uzimaju i računaju »dani« odnosno »motike« (300 m² u prosjeku).

U skladu sa sušnom klimom prevladavaju jara žita: na prvom mjestu ječam (40%), zatim pšenica (15%)¹⁵⁰, raž (10%), zob i suražica (4%), dok je kukuruz (ograničen pretežno na južni dio padine, te zauzima u cjelini drugo mjesto iza ječma sa 31% zasijane površine.

Sušnost, čiji intenzitet i trajanje kolebaju uporedo s promjenljivošću bure i južnih vjetrova u vezi s plitkim zemljištem malobrojnih oranica, nepovoljno utječe na prinose. Nedostatak, odnosno nikakva upotreba gnojiva i uopće zaostala obrada, slabe prinose, koji kolebaju iz godine u godinu.

Tab. 3. Prinosi u mc/ha

	1951.	1952.	1953.	1954.	1955.
ječam	5,7	4,6	7,2	5,4	8,0
pšenica	5,3	5,2	6,6	5,0	7,2
kukuruz	6,5	3,2	7,1	5,0	8,0
krumpir	42,0	22,0	62,5	48,3	68,3

Za ocjenu poljoprivredne proizvodnje na oranicama velebitske primorske padine uzeti će se godina 1955., kad je prinos zbog dobrih vremenskih prilika bio relativno povoljan. Te je godine u cijelom kraju dobiveno 4395 mc žitarica pšenica, raž, ječam, kukuruz, suražica), koje služe kao hrana. Prinos ne možemo usporediti s ukupnim brojem od 14.202 stanovnika, koji se bave poljoprivredom. Potrebno je izdvojiti one, koji nemaju odnosno ne obrađuju zemljišne posjede (1037 članova poljoprivrednih domaćinstava izvan njih zaposlenih, te 2339 stanovnika, čija se poljoprivredna aktivnost ograničuje samo na stočarstvo). Preostalih 10.826 poljoprivrednika uspoređeni s količinom agrarnog, u prvom redu žitarskog prinosa, omogućuje ocjenu siromaštva, odnosno isticane »pasivnosti« ovog prostora. 4395 mtc svih žitarica proizvedenih god. 1955., kada se raspodjele na 10.826 aktivnih poljoprivrednika, daje svega 40 kg po glavi.

Potrebe žita po glavi stanovništva, računate za predratno stanje, kreću se prema R. Bičaniću¹⁵¹ za ovaj prostor između 400 (200 kg kukuruza i 200 kg pšenice — senjski kotar), 160 kg pšenice i 170 kg kukuruza — gospički kotar (i 320 kg) 160 kg pšenice i 160 kg kukuruza — benkovački kotar). To potvrđuju i rezultati sistematske ankete provedene god. 1927.,¹⁵² kada su potrebe procijenjene na 360 kg u općinama Jablanac i Karlobag, 369 kg u općini Sv. Juraj, te 360 kg u općinama Obrovac i Novigrad. Improvizirano anketiranje stanovništva god. 1953., 1954. i 1955. pokazalo je, da se danas može kao prosječan indeks potrebâ potrošnje uzeti 360 kg.¹⁵³

¹⁵⁰ Maleni udio pšenice nije uvjetovan samo današnjim prilikama (kupnja kruha, a upotreba domaćeg žita uglavnom je hrana za svinje) — pšenica je oduvijek najslabije uzgajana žitarica, zbog kasnog dozrijevanja, koje vremenski zaostaje iza seobe na planinu koncem svibnja i početkom lipnja. Pšenica je skupo žito za siromašno Podgorje.

¹⁵¹ R. Bičanić: Anketa Seljačke Sloge.

¹⁵² Potrošnja hlebnih žita Kraljevine SHS, Beograd 1928.

¹⁵³ Poslije rata vršena anketa o ishrani seoskih domaćinstava (Ishrana seoskih domaćinstava, SZS, Beograd 1954.) za čitavu državu pokazala je, da prosječna potrošnja brašna na jednog člana domaćinstva iznosi 202 kg godišnje.

Negativan odnos proizvodnje i potreba potrošnje dakle je očit: za 10.826 aktivnih poljoprivrednika trebalo bi za osnovnu krušnu hranu 38.973 mtc žitarica, a domaći prinos je svega 4.395 mtc. Kada se odbiju još i potrebe za sjeme¹⁵⁴ od okruglo 300 mtc, ostaje za ishranu samo 3.595 mtc, tako da u ishrani imamo golem manjak od preko 35.300 mtc žitarica.

Godine 1955. dobiveno je (prosječno 57 mtc (ha) ukupno 15.581 mtc ili 140 kg krumpira po aktivnom poljoprivrednom stanovniku. Očito je, da — nakon odbitka za sjeme — ni krumpir, najvažnija kultura iza žitarice, ne poboljšava vrlo nepovoljan odnos proizvodnje i potrebe stanovništva. Neznatno je značenje drugih kultura; najviše zastupanog kupusa i kelja iste je godine proizvedeno svega 2.520 mtc (23 kg na jednog stanovnika). Proizvodnja voća sasvim je neznatna, te za razliku od drugih primorsko-krških krajeva nimalo ne ublažuje tako naglašenu deficitarnost poljoprivrednih prinosa: svega 162 mtc jabuka, krušaka, šljiva, bresaka i oraha, oko 400 m c bajama¹⁵⁵ i 455 m c smokava, što sveukupno iznosi samo 1017 mtc. Tradicionalna izmjena voća za žito iz Like i danas se održava, te u maloj, upravo neznatnoj mjeri smanjuje oskudicu žitarica. Zamjena se vrši uglavnom žito-smokve, i to u jednakom omjeru, pa prinos smokava neprimjetno smanjuje manjak od preko 35.000 mtc žitarica.

Uzgoj vinove loze, kao i maslinarstvo, nema gotovo nikakva značenja (9,5 ha vinograda i svega 3.020 slabo rodni stabala maslina). Stočarstvo, koje bi pri tako slabim uvjetima i nedovoljnom poljoprivrednom prinosu trebalo imati veliko značenje, slabo i nimalo ne popravlja postojeće stanje. Godine 1955. bilo je na velebitskoj primorskoj padini 868 konja, 3.347 goveda, 29.021 ovaca, 6.141 koza¹⁵⁶ i 1.405 mazgi i mula. Na 12 poljoprivrednih posjednika dolazi jedan konj, na 3,4 jedno govedo, a na jednog poljoprivrednika dolazi samo 2,4 ovce.

Na osnovu postojećeg stanja stočnog fonda treba odrediti njegove prehrambene potrebe. Odnos potrebne i proizvedene stočne hrane najbolji je pokazatelj uvjeta i mogućnosti stočarstva. Procjena potreba stočne hrane u primorskom krškom području uopće, a na velebitskoj primorskoj padini napose, teško da se može odrediti.¹⁵⁷ Zbog oskudice i siromaštva

¹⁵⁴ Potrebe su izračunate na osnovu postojećih (622 ha god. 1955.) uvjeta žitarske proizvodnje, t. j. 120 kg sjemena (reduciranog na ječam) po 1 ha.

¹⁵⁵ Proizvodnja je procijenjena na osnovu 3.955 rodni stabala s prosječnim prinosom od 10 kg po stablu. Prinos ovog voća je najneizvjesniji zbog čestih hladnih proljetnih prodora bure.

¹⁵⁶ Godina 1955. posljednja je godina, kada u statistici stočnog fonda dolaze koze, koje su iskorijenjene tokom 1955. i 1956. zbog zakonske zabrane. Broj od 6.141 nije nipošto realan, jer je prema općim procjenama, pred zabranu bilo oko 12.000 koza, t. j. dvostruko od statistički utvrđenog broja.

¹⁵⁷ A. R a k o: (Stočarska proizvodnja našeg krša. Stočarstvo br. 4. 1947. (cijeni prosječne dnevne potrebe stočne hrane krškog primorskog područja na 0,75 kg za ovcu, 6 kg za govedo, 5 kg za konja i 3 kg za magarca. A. Jelavić (Problem Krša, Agronomski glasnik br. 6, lipanj 1953.) za čitav sjeverodalmatinski prostor računa sa 1,4 kg dnevnih potreba na ovcu, a 14 kg za govedo. Dnevne potrebe od 1—1,5 kg za ovcu i 10 kg za govedo i konja uzimaju se danas (Zapisnik konferencije Šumarsko-agronomskih stručnjaka u šumarskom inspektoratu, Gospić 6. XI. 1954.) jednako kao i prije (Zapisnik sastanka zbog revizije paševinskog ugovora 1912. u Gospiću, Zadarski drž. arhiv, Miscelanea 22. XVI. poz. VII.) za osnov procjene kapaciteta pašnjačkih površina, na kojima se uz naplatu pašarine vrši ispaša.

ishrana stoke nije prilagođena njenim potrebama, već raspoloživim količinama hrane. Uobičajena dnevna količina stočne hrane pretvorene u sijeno od 1,5 kg za ovcu, 14 kg za govedo, 10 kg za konja i 5 kg za margarce i mazge¹⁵⁸ predstavlja optimum, koji stoka u našem kraju rijetkokad dobiva. Navedena procjena potreba nema u vidu uobičajeno gladovanje stoke, koje se u stvarnosti ponavlja gotovo svake zime. Sveukupne prehrambene potrebe stoke na velebitskoj primorskoj padini, određene prema gornjoj, optimalnoj osnovi, iznose 258.000 mtc za sveukupnu stoku osim kosa.¹⁵⁹ Ovu procijenjenu optimalnu količinu stočne hrane treba uspremiti s proizvodnjom.

Oskudica tla objašnjava malo prostranstvo livada, koje iznosi svega 1338 ha ili 1,1% ukupne površine: rijetki pokrovi tla, ili umjetno — ogradama održavani, odavno su pretvoreni u vrednije oranice. Prema prinosu god. 1955. daju postojeće livade samo 16.356 mtc sijena (12 mc/ha).¹⁶⁰ Očito je dakle, da najveću važnost imaju pašnjaci. Iako su pašnjaci iza šumskog zemljišta najviše zastupani, t. j. 39.383 ha ili 37% cijele površine, njihova je vrijednost mala. Podaci statističke službe o prinosima pašnjaka, preračunatim u suho sijeno, kreću se od 2—4,5 mtc po jednom ha za god. 1955., dok se na visinskim pašnacima iznad 750 m (ukupno 4131 ha ili 10,8% pašnjačke površine) prinosi kreću oko 5 mtc po jednom ha, a na ostalom kamenjarskom prostoru između 1—3 mtc.¹⁶¹ Prinos sveukupne pašnjačke površine može se najbolje odrediti sa 3 mtc po jednom ha. Prema tome, postojećoj proizvodnji od 16.356 mtc sijena sa livada treba dodati još 94.149 mtc sijena sa pašnjaka. Sveukupno raspoloživa količina stočne hrane sa pašnjaka i livada na velebitskoj primorskoj padini, iznosi dakle 110.505 mtc, t. j. samo 42% utvrđenih potreba.

U čestim sušnim godinama, kada prinosi livada i pašnjaka osjetno podbacuju, prehrana stoke postaje znatno teža. Tradicionalni »režim« ishrane stoke, odgovara postojećoj prehrambeno situaciji: potpuna izgladnjelost na koncu zime, ljetni oporavak na visinskim pašnjacima, i ponovna zimska glad. Iako je površina višinskih pašnjaka mala, stanovnici velebitske primorske padine koriste mnogobrojne male košalice, koje su kao sitne enklave rasijane u visokoplaninskoj šumskoj zoni. Osim toga, najveće površine visinskih pašnjaka južnog Velebita između niza glavnog grebena Goli vrh—Badanj i Golić—Višerujna te između Sv. brda i Prosinjačke udoline u ukupnom iznosu od 5.353 ha (u ličkim katastr. općinama) koriste također stanovnici velebitske primorske padine za košalice, a u manjoj mjeri i za ispašu prije dolaska dalmatinskih stočara (iz Kruševa na desnoj obali Zrmanje).

Relativno povoljni prinosi livada i pašnjaka kao god. 1955. osiguravaju dakle normalnu prehranu postojeće stoke najviše za pet mjeseci. Nedostatke zimske stočne hrane jedva mogu olakšati slama ili tradicionalno iskorištavanje lisnika. Redovno se uzima da 1,5 kg brsta (lisnika)

¹⁵⁸ Zapisnik šumskog inspektorata Gospić 6. XI. 1954.

¹⁵⁹ Osim što ih nakon 1955. više nema, koze nisu uzete u račun, jer se gotovo isključivo hrane brstom, dok se stočna hrana računa prema travnim prinosima livada i pašnjaka.

¹⁶⁰ Prosječan prinos sijena na livadama velebitske primorske padine iznosio je 1955. godine 12 mtc po jednom ha.

može nadomjestiti 1 kg srednjeg livadnog sijena.¹⁶² Strog nadzor isključuje korištenje lisnika u državnim šumama, tako da u obzir mogu doći samo privatne ograde.¹⁶³ Neznatna površina ograđenih privatnih šuma, koje zapremaju samo 2.247 ha, može međutim (računajući redovan prosječni iznos od 200 kg lisnika na jednom ha šumske ograde) dati svega oko 3.000 mtc stočne hrane, što neznatno smanjuje oskudicu.

Normalna prehrana današnje stoke nije dakle osigurana prinosom stočne hrane. Velik manjak stočne hrane ne pokazuje stvarno stanje gladovanja. Kupovanje stočne hrane ima danas veliko značenje za održavanje postojećeg stočnog fonda. Orijentacija na novčane prihode izvan poljoprivrede uvjetovala je u najnovije doba, da niti postojeće mogućnosti nisu iskorištene. Privatne ograde s osakaćenim, deformiranim krošnjama zbog sječe lisnika postaju rijetkost. Čak i velik dio tako rijetkih livada nije iskorišten: od 1363 ha livada bilo je 1955. samo 728 ha pokošeno. Konji, goveda, a u manjoj mjeri i ovce, prehranjuju se velikim dijelom kupljenom stočnom hranom. Očito da ekonomska uloga stočarstva u deficitarnoj poljoprivredi ne može biti velika.

Poljoprivredno stanovništvo, koje ima vlastite posede, a još manje ono bez posjeda sa stokom, ne može dakle egzistirati bez dopunskih zanimanja, koja osiguravaju neophodne novčane prihode za pokriće deficitarne ekonomije. Podjela rada prilagođena je postojećim uvjetima. Žene, maloljetnici i starci obavljaju glavninu poljoprivredne, i gotovo svu stočarsku aktivnost, dok sposobna muška radna snaga uglavnom radi izvan svog posjeda. Nažalost nije moguće precizno statistički utvrditi vrste i raspored aktivnosti stanovništva izvan poljoprivrede. Prema rezultatima popisa god. 1948. na velebitskoj primorskoj padini ima:

Ind. — zanat radnika		Poljoprivrednih radnika		Šumskih radnika		Transport. radnika		Ostalih radnika		Učenika u privredi	
m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.
1047	676	45	46	529	259	881	473	882	921	99	37

Aktivnih službenika		Ribara		Zanatlija		trgovaca		penzionera	
m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.
774	595	75	47	232	190	89	114	250	553

Najveće značenje imaju radnici, zaposleni u poslovima koji se ne mogu sigurno i stalno odrediti. Iza njih dolaze industrijsko-zanatski rad-

¹⁶¹ 25.063 ha odnosno 68% cjelokupne pašnjačke površine nisu pašnjaci već »pustopašice«, t j. površine rezervirane za pošumljivanje kao opće državno vlasništvo pod upravom šumarske administracije. Kako se one u cjelini ne mogu izuzeti, »zabraniti« od ispaše, to se i danas koriste, te ih treba priključiti ostaloj pašnjačkoj površini.

¹⁶² F. Jarda s: Prilog za rješavanje pitanja o prehrani stoke u primorskom području krša, Stočarstvo br. 10, Zagreb 1952. str. 466.

¹⁶³ Radi što bolje zaštite šuma krškog prostora, novo šumarsko zakonodavstvo ograničuje kresanje lisnika čak i u privatnim ogradama: ono je moguće samo uz dozvolu šumarskih vlasti.

nici, od kojih najveći dio (1021 ili 72%) na teritoriju jablaničkog NO, kamo spada pilana u Stinici. Transportni su radnici koncentrirani u pristaništima (Jurjevo, Jablanac, Karlobag), ali isto tako u naseljima blizu senjske, oltarske i alanske ceste («kiriaši» danas prevoze drvo iz šume na cestu), te napokon u pomorsko-obalskim naseljima karlobaškog teritorija (pomorci).

Preostali broj od 99,4% deklariranih poljoprivrednika, kao i većina šumskih, poljoprivrednih i transportnih radnika, najveći dio godine radi u gradovima (poslije rata osobito u Rijeci), u Lici, okolici Zagreba, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni — čak i Crnoj Gori. Tradicionalno sezonsko odlazanje na radove, primarno građevinske (kao zidarski radnici) pojačano je u poslieratno doba. Mobilnost iskusnih podgorskih sezonskih radnika došla je do izražaja zbog većeg i raznovrsnijeg izbora gradlišta i drugih mogućnosti zaposlenja. Podgorci odlaze daleko i gdje su im uvjeti povoljniji: u Rijeku, Pulu, Lički Osik, Karlovac, Dravske hidroelektrane, Bosnu, pa čak i do Skadarskog jezera. Tako na gradnji primorske auto-ceste sudjeluje malen i stalno promjenljiv broj domaće radne snage, a na šumske radove na Velebitu ili izgradnju ceste dolaze sezonski radnici iz Bosne i drugih udaljenih krajeva. Istaknute oskudne mogućnosti poljoprivrede, a napose zabrana držanja koza, najvažnijeg elementa sitnog stočarstva, jačaju orijentaciju prema sezonskim i nadničarskim radovima. Neobrađene i napuštene ograde i gotovo potpuna orijentacija na kupnju svih potreba, odraz su napuštanja poljoprivrede. Proces je jače izražen u sjevernom krajiškom dijelu. To je uvjetovano većim mogućnostima zarade, zbog razvijene drvnotrgovačke aktivnosti.

Iskorištavanje velebitskih šuma ima primarno značenje u gospodarstvu velebitske primorske padine. Iz katastarskih podataka vidimo da najveći dio ovog prostora, t. j. 56.430 ha ili 53,4% ukupne površine, otpada na šume. Iskorištavanje šuma ne ograničuje se samo na šume unutar katastarski izdvojenog prostora padine. Najveće i najvrednije šume nalaze se na međi podgorskih i ličkih katastarskih općina, s najvažnijim i najbogatijim dijelom u unutrašnjem ličkom teritoriju. Iskorištavanje šuma vrši se prema gravitacionim centrima: jedni su na obali u Podgorju, a drugi duž željezničke pruge u Lici. Zbog lakšeg transporta glavno značenje ima primorska gravitacija. Za sveukupnu površinu šuma velebitskog masiva od 79.353 ha¹⁶⁴ procijenjen prosječni godišnji etat iznosi 165.721 m³ drvene mase. Preko četiri morske luke velebitskog podgorja izvoženo je međutim:

Godine 1950.	67.169 t drveta
Godine 1951.	64.900 t drveta
Godine 1952.	71.051 t drveta
Godine 1953.	65.051 t drveta
Godine 1954.	105.180 t drveta
Godine 1955.	48.834 t drveta

ili prosječno godišnje 60—70.000 tona, odnosno preko 35% procijenjenog godišnjeg etata svih šuma.¹⁶⁵

¹⁶⁴ Podaci se odnose na šumu, a isključene su površine šikara neobraslog šumskog zemljišta.

¹⁶⁵ Senju gravitira također jedan dio kapelskih šuma.

Lučki promet ovisi o položaju prema prostorima šumske eksploatacije. Dok je u zaleđu lukâ sjevernog dijela (Senj, Jurjevo, Jablanac sa Stinicom, Karlobag) šumski prostor od 65.881 ha s procijenjenim godišnjim etatom od 149.927 m³, pristaništa dalmatinskog dijela (Starigrad, Tribanj, Maslenica i Obrovac) imaju samo 13.300 ha sa 15.794 m³. Na sjeveru postoje stare izvozne ceste za Senj, Jurjevo, Jablanac i Karlobag, te preko 38 km uređenih šumskih putova, dok na južnom dijelu padine, osim stare ceste Sv. Rok—Obrovac i novije Obrovac—Gračac, nema drugih cestovnih prijelaza niti šumsko-izvoznih putova. Sav izvoz velebitskog drveta ide samo preko sjevernih luka.

Tab. 5. Izvoz (u tonama) luka velebitske primorske padine

Godina	Jurjevo	Senj	Karlobag	Jablanac
1950.	26.232	21.325	10.812	8.800
1951.	22.392	22.851	13.584	6.173
1952.	26.767	24.795	10.278	10.211
1953.	27.573	22.627	6.810	8.721
1954.	48.167	36.385	7.415	13.213
1955.	26.164	19.727	3.946	—

Najveći promet ima Jurjevo, zatim slijede Senj, Karlobag i Jablanac. Sve luke osim Jablanca izvoze pretežno gorivno i celulozno drvo. I trgovina drvom, koncentrirana u sjevernim lukama, osigurava velikom broju stanovništva značajne novčane prihode. Sječa, doprema do izvoznih cesta, grupiranje i održavanje na skladištima, te utovar na brodove godišnje 60 do 70.000 tona drveta, apsorbira gotovo svu raspoloživu radnu snagu. To je najočitije na teritoriju NO Jurjeva, gdje preko 80% stanovništva živi od posrednog ili neposrednog učešća u drvnotrgovačkoj aktivnosti, te je opadanje poljoprivredne djelatnosti najizrazitije. I stanovnici jablanačkog NO najveći dio novčanih prihoda crpu od drvnotrgovačke aktivnosti, ali je tradicionalno odlaženje na radove (osobito građevinsko-zidarske) znatnije zastupano. Naselja karlobaškog NO u blizini ceste u zaleđe orijentirana su na drvno-trgovačku aktivnost. Južnije, kao i u dalmatinskim općinama Starigrad—Tribanj, te u podvelebitskim naseljima obrovačke općine glavno značenje imaju raznovrsni sezonski radovi.¹⁶⁶ Ostali novčani iznosi neznatni su. Ribarstvo je beznačajno i vrši ga jedino Lukovo, gdje postoji manja organizirana ribarska grupa (tunolov). U ostalim obalskim naseljima ribarstvom se povremeno bave jedino pojedinci, i ono nema karakter stalnog zanimanja. Samostalno pomorstvo je važnije, ali je ograničeno na malen dio Podgorja. Rudelinka, Lukovo, Vel. i Mali Pržunac, Križac i Barić-draga posjeduju ukupno 14 motornih bracara i iz pomorskog prijevoza (drvo za otoke i Dalmaciju, građevinski materijal i dr.) crpu glav-

¹⁶⁶ Zaostala kućna radinost zastupana je više u dalmatinskom dijelu (drvni predmeti za kućne i poljoprivredne potrebe).

ninu novčanih prihoda. Skupljanje ljekovitog bilja, šumskih malina¹⁶⁷ osigurava manju iako ne redovitu novčanu zaradu.

Gospodarska struktura velebitske primorske padine ukazuje na veliko značenje novčanih prihoda stečenih izvan poljoprivrede. Poljoprivreda je postala sporedna i dopunska gospodarska grana i dalje je u opadanju. Da se odredi opseg i intenzitet ovog procesa tokom posljednjih 100 godina, potrebno je upoznati katastarski fiksirane kategorije zemljišta polovinom prošlog i početkom ovog stoljeća.

Učinci ekonomskog iskorištavanja 1850.—1955. Od 1850 g. do 1910, nema jedinstvene statist. dokumentacije. Tek od početka 20. st. postoji na suvremenim principima sreden katastar. Za stanje u polovini 19. st. uzeti su za osnov podaci J. W e s e l y j a¹⁶⁸ za krajiški i operat starog dalmatinskog katastra iz 1840.¹⁶⁹ za dalmatinski dio. Iako nije moguće spoznati tvčnu sliku zemljišne strukture god. 1850., ipak se kombiniranjem podataka s brojem stanovništva i stoke te s općim ekonomsko-društvenim odnosima mogu sa dovoljno sigurnosti utvrditi gospodarske i pejzažne promjene u vremenu najznačajnijeg demografskog progressa u drugoj polovini 19. i u prvom deceniju 20. st.

Od ukupno 12.600 stanovnika velebitske primorske padine god. 1850. (Senj je isključen) raspolagalo je okruglo 10.000 poljoprivrednika¹⁷⁰ sa 1700 ha oranica, 22,4 ha vinograda, 105,8 ha vrtova, 809,1 ha livada ili ukupnog obradivog zemljišta 2.638,3 ha. Pašnjaka je u isto vrijeme zabilježeno 66.333 ha, posebnih šumskih pašnjaka dalmatinskog dijela 23.287 ha, dok neplodno zemljište nije konstatirano.

Nedostatak pouzdanih statističkih podataka o sjetvi i prinosima u polovini prošlog stoljeća ne predstavlja znatniju poteškoću, jer se prinosi, kao i poljoprivredna tehnika i praksa, nisu bitno mijenjali. Podaci površina pod žitaricama i krumpirom u prvim izdanjima statističke službe¹⁷¹ ukazuju jedino nešto veći udio krumpira. Velika uloga krumpira u prehrani,

¹⁶⁷ U sakupljanju učestvuje oko 1000 ljudi u vremenu od dva mjeseca, kada u prosjeku sabere do 200 kg suhog ljekovitog bilja, za što dobiju novčanu naknadu od oko 20.000.— dinara. Sakupljaju samo stanovnici sjevernog dijela, a otkupljuju zadruge u Jurjevu, Jablancu i Karlobagu.

¹⁶⁸ J W e s e l y j a: Kras hrvatske Krajine, Zagreb 1876.

¹⁶⁹ Somario della superficie rendita e netta di tutti i comuni castati del circolo di Zara. Arhiv mapa Dalmacije, Split.

¹⁷⁰ Nedostatak pouzdanih podataka o profesionalnoj strukturi polovinom prošlog stoljeća ne predstavlja veliku poteškoću, jer je u to doba bilo gotovo isključivo poljoprivredno stanovništvo. Računajući s maksimalnim udjelom svih drugih zanimanja od 20%, može se ostalih 80% ili 10.000 uzeti kao minimalni broj poljoprivrednog stanovništva.

¹⁷¹ Prilozi statistici ratarske produkcije 1885.—1887. od M. Zoričića, Zagreb 1889. jesu najstarija sistematski obrađena statistika poljoprivrednih prinosa. Iz nje vidimo, da u krajiškim općinama Jablanac i Jurjevo (jedine upravno-administrativne jedinice, čiji se teritorij isključivo nalazi na vel. primorskoj padini) krumpir s udjelom od 56,7% ima veće značenje od žita (42,2%). Ostale kulture, kao i danas, nemaju značenja; ugara uopće nema.

veći prinosi i bolje obrađivanje parcela iznad 800 m, u skladu je s brojnim učešćem u ljetnim seobama na planinu.

Računajući da je u čitavom prostoru 40% oraničnih površina bilo pod žitarica a 55% pod krumpirom, i da je međusobni odnos žitarica bio isti kao i danas (t. j. 40% ječma, 15% pšenice, 10% raži, 31% kukuruza i 4% suražice) s prinosom koji odgovara današnjem,¹⁷² izlazi da je u našem kraju bio godišnji prinos od 4.490 mtc svih žitarica i 46.750 mtc krumpira. Količina osnovne hrane uspoređena sa stanovništvom u polovini prošlog stoljeća, ukazuje gotovo isti stupanj »pasivnosti« kao što je danas: na jednog poljoprivrednog stanovnika dolazilo je ispod 50 kg žitarica i samo 4,6 mtc krumpira. Velik udio krumpira u prehrani¹⁷³ nije mogao smanjiti izrazitu oskudicu žitarica; proizvodnja voća bila je neznatna, a ostalog povrća nikakva. Velika kolebanja prinosa uzrokovana čestim sušama osjetno su pogoršavala prehrambene prilike.

Približni podaci o količini stoke¹⁷⁴ uspoređeni s današnjim stanjem imaju veliko značenje za procjenu tadašnjih prilika. Nedostatak pouzdanih statistika otežava točnu rekonstrukciju, ali raspoloživi podaci daju dosta jasnu sliku o stočarstvu u polovici prošlog stoljeća.

Tab. 6.¹⁷⁵ Stoka polovinom 19. stoljeća

	Kopitari	Goveda	Ovce	Ko
Bivši krajiški dio velebitske primorske padine	1050	3360	8750	5755
Dalmatinski dio s teritorijem na desnoj strani Zrmanje u sastavu obrovačke općine	1056	5419	35983	39490
Ukupno	3106	8779	44733	45245

Kopitara je bilo približno kao i danas, i to više mula i magaraca, koje su danas, u sjevernom dijelu zamijenili konji. Goveda je bilo više no danas, broj ovaca malo se razlikuje, dok je najveća razlika u broju koza. S obzirom na prehrambene potrebe stoke, manjkovi stočne hrane već su i tada bili težak problem.¹⁷⁶ Iako su koze orijentirane na brst, ipak je njihovo sudjelovanje na iskorištavanju pašnjaka pojačavalo deficit stočne hrane.

¹⁷² T. j. pšenice, raži i suražice 6 mtc, ječma 7 mtc, a kukuruza 8 mtc te krumpira 50 mtc po jednom ha. Tradicija o ranijem »dobrom« urodu općenito je raširena. Iako su bolja, brižljivija obrada (brojnije učešće muškaraca na radu) i tadanji veći broj stoke mogli utjecati na bolje prinose, ovi nisu bili osjetno viši od današnjih.

¹⁷³ Sve do najnovijeg doba raširen je bio običaj pravljenja kruha sa 30 pa čak i 40% krumpira.

¹⁷⁴ Relativnost statističkih podataka o broju stoke već je prije istaknuta, to još više vrijedi za starije izvore.

¹⁷⁵ J. Wesely: Op. cit. str. 154; V. Sabljak: Op. cit.

¹⁷⁶ Ukupna proizvodnja livada i pašnjaka (12 mtc/ha livade i 3 mtc/ha pašnjaka) može se polovinom prošlog stoljeća procijeniti na 280.000 mtc. Potrebe stočne hrane izračunate po prije izloženom kriteriju, uz isključenje koza, iznose 1.166.000 mtc. Manjak stočne hrane uračunavši količinu trave s livada i pašnjaka desne strane Zrmanje (bivša obrovačka općina) iznosi preko 800.000 mtc.

Potreba novčanih prihoda za pokriće manjka poljoprivredne proizvodnje predstavljala je dakle već polovinom prošlog stoljeća težak problem. Mogućnosti novčane zarade bile su male. Oskudni poljoprivredni prinosi osiguravali su relativno male novčane prihode uglavnom od prodaje stoke (u jesen) i meda.¹⁷⁷ Glavnu novčanu zaradu mogli su osigurati samo najamni rad pored drugih zanimanja (ribolov, pomorstvo). Tada, kao i danas, bio je glavni gospodarski problem pronaći nadničarsko zaposlenje¹⁷⁸. U krajiškom dijelu to je kao i danas, omogućivalo korištenje šuma. U drugoj polovini 19. st. prepušta državna vlast («vojni erar») svu drvnotrgovačku aktivnost privatnoj inicijativi, kojoj povoljne prilike na tržištu pogoduju. Osim rastućih potreba dalmatinskih i talijanskih luka — tradicionalnih kupaca velebitskog drveta — javljaju se novi domaći potrošački centri — Trst i Pula (osobito u vezi sa snažnom građevinskom djelatnošću), ali i strani: Grčka, Malta, a nešto i luke Prednjeg Istoka (osobito Aleksandrija). Najbolje prekomorske trgovačke veze ima Senj, ali u njegovoj trgovačkoj aktivnosti malo učestvuje stanovništvo velebitske primorske padine: najvredniji dio senjskog drvnog izvoza dolazi iz daljeg zaleđa (Posavina i Slavonija), a transport obavljaju lički kirijaši. Naprotiv, promet drveta u lukama velebitskog podgorja — Sv. Jurju i Jablanca, a najvećim dijelom i Karlobagu, obavljaju uglavnom stanovnici velebitske primorske padine. Podaci o vrijednosti lučkog prometa pokazuju prevlast Senja u odnosu na ostale podgorske luke. Izvoz Jurjeva i Jablanca u porastu je zbog povećane eksploatacije velebitskih šuma.

Tab. 7. Vrijednost prometa (u forintama)

God.	Senj		Jurjevo		Jablanac		Karlobag	
	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz
1859.	1,037.200	2,096.200	22.300	51.500	18.900	16.500	151.800	86.500
1860.	1,000.400	2,410.700	20.800	41.400	48.600	18.000	156.700	106.700
1861.	1,383.000	2,314.900	8.400	44.400	18.800	25.200	157.600	106.300 ¹⁷⁹
1862.	2,034.200	2,845.300	10.400	70.600	13.400	28.700	259.900	140.800
1869.	1,834.228	1,864.660	16.260	74.330	38.143	46.398	114.612	67.167 ¹⁸⁰
1876.	2,339.810	1,356.500	34.600	205.700	30.700	115.400	362.200	61.900
1878.	3,603.600	788.700	50.200	135.600	35.300	66.900	406.500	75.700 ¹⁸¹

¹⁷⁷ Primitivno pčelarenje nepokretnim saćem imalo je prije mnogo veće značenje, jer je gotovo svako gospodarstvo raspolagalo sa nekoliko uljišta. Otkup meda posredstvom domaćih trgovaca najbolje je bio organiziran u Jurjevu, odakle ga je posljednjih godina 19. stoljeća izvoženo do 20 vagona.

¹⁷⁸ Novčana vrijednost god. 1874. (Godišnjak senjske trgovačko-obrtničke komore) bila je: jedna koza 3—4 forinta, ovca 5—6 forinti, sirova ovčja koža 0.7—0.8 forinta, kozja 0.9—1 forinta. Nadnice se u isto vrijeme kreću od 0.6—0.7, izuzetno 1 forintu uključivši hranu.

¹⁷⁹ Denkschrift über die Notwendigkeit und die Bedeutung einer Eisenbahn von Semlin nach Fiume, Wien 1864, str. 99—100.

¹⁸⁰ Vaniček: Spezialgeschichte der Militärgrenze Bd II, Wien 1875, str. 444.

¹⁸¹ Izvještaji Senjske trgovačko-obrtničke komore, Senj 1879.

Tab. 8. Težina prometa (u tonama)

God.	Senj		Jurjevo		Jablanac		Karlobag	
	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz
1890.	7.979	22.593	478	11.684	402	5.445	2.418	1.561
1891.	5.577	19.433	1.014	17.107	384	8.140	2.962	2.041
1893.	3.875	13.792	530	16.069	1.050	6.076	3.947	1.462

Udio drveta u izvoznom prometu iznosi prosječno 85—90% u Jurjevu i Jablancu, 70—80% u Karlobagu.¹⁸² Prevladava gorivo drvo, te manufakturne poluizradevine (osobito »bordunali«, t. j. velike ručno izradene grede, letve i t. d.). Zaradom na sječi, prijevozu i utovaru drveta pokrivaju se glavne potrebe u prehrambenim proizvodima, nabavlja stočna hrana i ostali predmeti potrošnje.

Eksploatacia šuma nije mogla osigurati zaposlenje svim viškovima radne snage. Značajnu ulogu imaju prvi i veći građevinski radovi, koji počinju upravo u drugoj polovini 19. stoljeća. Pored rekonstrukcije senjske (»Jozefinske«) i karlobaške ceste za Gospić, izgrađena je alanska (1876.) te uzdužna primorska cesta do Karlobaga (1877.). Osim toga, neka obalska naselja, upravo u drugoj polu 19. st., jačaju pomorstvo. Iako ribarstvo i pomorstvo ovog prostora u drugoj polovini 19. st. nisu opsegom ni intenzitetom imali većeg značaja, oni su ipak apsorbirali izvjestan dio radne snage.

Iz prvih pouzdanih podataka o brodarstvu velebitskog podgorja iz god. 1872. vidi se, da je bilo ukupno 112 brodova¹⁸³ velike i male obalne plovidbe, koncentriranih u Jurjevu, Jablancu, Stinici i Karlobagu, odnosno Lukovom Šugarju, sa 400 pomoraca.¹⁸⁴ Najveći dio drvnog izvoza iz podgorskih luka te uvoz svih potrošnih dobara obavljali su mali drveni jedrenjaci. Redovna parobrodna linija, kao redoviti spoj ovog prostora,¹⁸⁵ tek postepeno istiskuje domaće jedrenjake.¹⁸⁶ Ribarstvo, iako znatnije od današnjeg, zaostaje po važnosti za pomorstvom.¹⁸⁷

Sva napried opisana privredna aktivnost nije mogla osigurati egzistenciju stanovništva velebitske primorske padine. Bijeda prisiljava mnoge sezonske radnike, da u nedostatku zaposlenja pribjegavaju prosjačenju, koje mjestimično dobiva profesionalni karakter. Kriomčarenje, a osobito nedopuštena sječa i prodaja drveta, također imaju veliko značenje, a prihodom često nadmašuju ostale grane oskudne ekonomije. Prema jednom

¹⁸² Izvještaji Senjske trgovačko-obrtničke komore.

¹⁸³ Annuario Maritimo Trieste 1872. g.

¹⁸⁴ Nisu uzeti u obzir senjski brodovi, jer su u tadašnjoj malenoj senjskoj trgovačkoj mornarici (40—50 zaposlenih mornara) Podgorci sudjelovali u neznatnom broju.

¹⁸⁵ Redovna parobrodarska linija, uspostavljena četrdesetih godina prošlog stoljeća, dodiruje četiri podgorska pristaništa dva puta mjesečno, a god. 1852. zamjenjuje ju nova tjedna linija.

¹⁸⁶ God. 1879. registrirana su u lukama velebitskog podgorja 103 mala jedrenjaka, 1890. samo 60, sa ukupno 232 mornara.

¹⁸⁷ Do god. 1891. dosego je ukupan broj ribara 153, sa 24 ribarske barke.

suvremenom izvještaju ,oko 800 stanovnika porezne općine Lukovo Šugarje živi »izim malo koga, jedino o krađi gore«.188 God. 1868. samo na sjevernom krajiškom dijelu (gdje je, za razliku prema dalmatinskom, postojala malobrojna šumarska nadzorna služba) zaplijenjeno je 1209 hv³ ukradeno drveta.¹⁸⁹

Oskudan život i emigracija bili su razumljiva posljedica postojećeg stanja, koje se velikim prirodnim priraštajem stalno pogoršava. Opadanjem emigracije¹⁹⁰ u posljednjem deceniju 19. st. dolazi do najjačeg povećanja stanovništva, koje, kako je u prethodnom poglavlju istaknuto, god. 1910. doseže maksimum.

Uspoređenjem katastarskih podataka, polovinom prošlog stoljeća, s podacima iz početka 20. st., najbolje se može ocijeniti opseg i značenje promjena pejzažne fizionomije.

Usprkos izrazito nepovoljnim poljoprivrednim prinosima, nije u znatnoj mjeri izmijenjen opseg oranične površine. Malo povećanje oranične površine samo u sjevernom dielu ne odgovara porastu potreba povećanog stanovništva. Malen porast vinogradarskih površina nema osobitog značenja. U kategoriji »obradivog zemljišta« može se konstatirati jedino povećanje livada.

Nasuprot relativno malim promjenama površine obradivog zemljišta sasvim je drugačije stanje kod pašnjaka — oni su smanjeni za 22%. Uspoređenje podataka za sjeverni i južni dio pokazuje međutim, da je to smanjenje samo u sjevernom dijelu, dok su u južnom naprotiv povećane pašnjačke površine (sl. 17). Kako objasniti te razlike?

Tab. 9. Promjene katastr. kategorija zemljišta

A = sjeverni («krajiški») dio Veleb. prim. padine, B = južni («dalmatinski») dio, C = ukupna površina padine.

	Oranice			Vinogradi i vrtovi			Livade			Pašnjaci		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Stanje polovinom												
19. st.												
1840.—1850.	987	716	1700	41	83	127	809	—	309	38915	4131	43045
Stanje početkom												
20. st.												
1900.—1909.	1159	718	1877	19	104	123	1334	29	1363	14953	18937	33890
	Šumski pašnjaci			Neplodno			S u m a			Ukupna površina		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Stanje polovinom												
19. st.												
1840.—1850.	—	23287	23287	—	—	—	7585	7567	15152	48338	35784	84122
Stanje početkom												
20. st.												
1900.—1909.	—	—	—	15888	969	16857	38003	15470	51473	69359	36227	105596

¹⁸⁸ J. Wesely: Op. cit. str. 56.

¹⁸⁹ J. Wesely: Op. cit. str. 54.

¹⁹⁰ Jedan od glavnih razloga za padanje emigracije bilo je upravo siromaštvo, koje onemogućuje nabavu minimuma novčanih sredstava za takav pothvat.

Polovinom prošlog stoljeća uknjižena je u dalmatinskim katastarskim općinama, pored pašnjaka, posebna kategorija »šumoviti pašnjaci« — »Pascoli boschivi«, u stvari pašnjačke šikare, koje već god. 1910. ne postoje, jer su prema zakonu o razdiobi općinskog zemljišta iz god. 1876.¹⁹¹ uknjiženi kao šumsko zemljište. Kako cjelokupno povećanje šumske površine tokom druge polovine 19. st. iznosi samo 7903 ha ili svega 33% ukupne površine tih pašnjačkih šikara u polovici stoljeća,¹⁹² to je očito, da je ostatak pretvoren u pašnjake. Povećanje pašnjaka odražava proces degradacije: razvijenije šikare pretvorene su u vapnenački kamenjar, od koga gotovo tisuću hektara čine sasvim gole, sterilne površine (izdvojene kao »neplodno zemljište«).

Obrnut pojav smanjivanja pašnjačke površine na sjevernom dijelu posljedica je analognog procesa: degradacijom pašnjaka raste površina kamenjarskih površina, koje su ovdje katastarski označene kao »neplodno zemljište«. I ovdje je jedan dio starih pašnjačkih površina izgubljen na račun šumskog zemljišta.¹⁹³

Degradacija pašnjačkih površina najbitnije je obilježje izmjene fizionomije krškog pejzaža velebitske primorske padine u drugoj polovini 19. st.: 15.755 ha pašnjačkih šikara degradirano je u pašnjačke kamenjare u dalmatinskom, a 15.888 ha pašnjaka preknjiženo je u »neplodno zemljište« u krajiškom dijelu.

Iako se kvalitativne razlike »pašnjaka« i »šumovitih pašnjaka« u dalmatinskom, a »pašnjaka« i »neplodnog zemljišta« god. 1850., 1900.—1909. krajiškog dijela velebitske primorske padine ne mogu precizno utvrditi, one nesumnjivo nisu bile velike.¹⁹⁴ Kriteriji za izlučivanje »neplodnog« zemljišta god. 1900. u Dalmaciji bili su znatno blaži nego u sjevernom dijelu, tako da se katastarski izdvojeni »dalmatinski pašnjaci« vrlo malo ili nikako ne razlikuju od »neplodnog« zemljišta na sjevernom dijelu padine. Na osnovu svega toga možemo uzeti kao ukupni iznos degradacije pašnjačkih površina Velebitske primorske padine tokom druge polovine 19. st. iznos od 31.643 ha.

Razlike intenziteta degradacije, na sjevernom i južnom dijelu, najbolje pokazuje procentualni udio degradiranih površina: dok je od ukupne površine krajiškog dijela tokom druge polovice 19. st. degradirano samo 22%, na manjem dalmatinskom dijelu procenat doseže 43%. Važnost nadničarske zarade stanovništva sjevernog dijela najbolje objašnjava tu razliku. Sav drvnotrgovački promet vršen je u sjevernom dijelu; tu su, pored

¹⁹¹ J. Wesely: Op. cit. str. 177.

¹⁹² Površina šuma nije mogla porasti na drugi način; teritorij katastarskih općina nije opsegom promijenjen, dok pretvaranje drugih kategorija zemljišta u šumu uopće ne dolazi u obzir.

¹⁹³ Točan se iznos ne može utvrditi, jer površine katastarskih općina krajiškog dijela nisu iste u polovini 19. i na poč. 20. st.

¹⁹⁴ J. Wesely: (Op. cit. str. 22) razlikuje na čitavom prostoru primorske krajine (satnije smiljanska, svetojurska i krmptomska) prema starijem proračunu šumarskih stručnjaka iz 1872. god.: 9.551 ha »puste, najneplodnije goleti«, 26.468 ha boljih predjela sa nešto trave i šikare i 21.000 ha najboljih komada, gdje se već razvio povezan šumski pokrov. Očito je unutar pašnjačke površine »krških goleti« polovinom prošlog stoljeća u krajiškom dijelu bilo i vrednijih površina — ekvivalenta dalmatinskim šumskim pašnjacima.

većeg udjela drugih (pomorsko-ribarskih) zanimanja, izgrađene cestovne veze i uspostavljen je redovni parobrodski saobraćaj. Namirenje povećanih potreba umnoženog stanovništva usmjereno je na nadničarski prihod više nego na ekstenzivno stočarstvo. Stanovništvo južnog dijela bilo je naprotiv u mnogo težem položaju. Nema eksploatacije šuma ni gradnje cestovnih veza,¹⁹⁵ a sve do god. 1896. nema ni stalne parobrodarske linije. Bile su male mogućnosti novčane nadničarske zarade.¹⁹⁶ Razumljiva je stoga orijentacija na ekstenzivno sitno stočarstvo.

Velik iznos od 43% degradiranih pašnjačkih kamenjara južnog dijela rezultat je povećane ispaše. Statistički podaci na kraju 19. st. ne pokazuju međutim osjetno veći broj stoke od procjena polovinom 19. stoljeća:

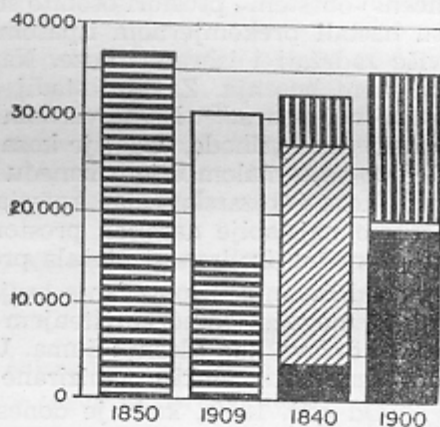
Godina	Kopitari	Goveda	Ovce	Koze
1850.	3.106	8.779	44.733	45.245
1900.	1.992	7.333	56.517	36.009

Sl. 17. Promjene katastarskih fiksniranih kategorija — odraz ekonomskog iskorištavanja tokom druge pole 19 stoljeća.

1. Pašnjaci sjevernog dijela Velebitske primorske padine, 2. Neplodno, 3. Dalmatinski pašnjaci 1840 god., 4. Dalmatinske pašnjačke šikare, 5. Šumske površine dalmatinskog dijela Velebitske primorske padine.

Fig. 17. La comparaison des données cadastrales de 1850 et 1909 dans la partie septentrionale et de 1840 et 1900 dans la partie méridionale du versant littoral du Velebit.

1. Paturages sur la partie septentrionale, 2. Les surfaces incultes sur la partie méridionale, 3. Les paturages sur la partie méridionale, 4. Les broussailles sur la partie méridionale, 5. Les forêts sur la partie méridionale.

LEGENDA :

1. Pašnjaci sjevernog dijela vel. prim. padine	Neplodno
3. Dalm. pašnjaci 1840 g.	Dalm. pašnjačke šikare
5. Šumske površine dalm. dijela vel. prim. padine	

Usprkos povećanom stanovništvu i porastu njegovih potreba, opaža se opadanje krupne stoke — kopitara i goveda. Oskudica stočne hrane i opće

¹⁹⁵ Poprečna velebitska cesta preko M. Alana za Obrovac, izgrađena 1832., nije i pored velikih nada uvjetovala razvoj znatnije trgovačke aktivnosti u Obrovcu. Nešto oživljena stočna trgovina i jača sajmišna funkcija Obrovca bilo je sve. Ostali prostor južno od Karlobaga ostao je i dalje prometno izoliran bez obalske ceste i bilo kakvog kolskog puta preko Velebita.

¹⁹⁶ Odavle su muškarci odlazili na sezonske poljoprivredne radove u Ravne Kotare i Liku i na povremene građevinske radove u gradove.

osiromašenje glavni je uzrok toj pojavi. Malo povećanje ovaca, ali smanjen broj koza pokazuju da se broj sitne nije znatno promijenio. Degradacija krških pašnjaka za 31.643 ha nije dakle rezultat umnožavanja stoke. Ova je pojava, zbog nedovoljnog proizvodnog kapaciteta pašnjaka i oskudnih livada, potpuno razumljiva. Nedostatak hrane i za postojeći, ograničeni broj stoke (t. j. kopitara, goveda i ovaca) onemogućio je povećanje stoke, a pretjeranom se ispašom krški pašnjaci degradiraju u puste i gole kamenjare; pri tome je velik broj koza imao glavnu ulogu. Brsteći šikaru, koze su u najvećoj mjeri pospješile proces degradacije pašnjaka. U ovim uvjetima oskudne paše, prehrana koza je relativno najlakša. Osim toga, postepeno se napušta domaća izrada odjeće,¹⁹⁷ koju zamjenjuje industrijska tkanina (na sjeveru ranije, na jugu kasnije). Pogoršanim uvjetima ispaše koze se prilagođuju bolje od ovaca. I pored toga statistika stočnog fonda polovicom 19. i početkom 20. st. ne pokazuje povećanje koza, već samo ovaca. Ova naoko čudna pojava uzrokovana je osebinama i kvalitetom degradiranih pašnjaka i intervencijom državne vlasti. Na degradiranim su pašnjacima čak drača i smrik reducirani na najmanju mjeru, prevladava rijetko nisko busenje, uglavnom zeljastih biljaka. Takvi ogoličeni »obršteni« prostori osobito su rašireni na južnom dijelu i nesumnjivo su nastali prekomjernom ispašom koza. Na ovim se goletima ne mogu više zadržati i ishraniti koze. Naprotiv, ovce još nalaze nešto hrane na travnom busenju. Završni stadij ogoličavanja nije dakle posljedica paše koza, već ovaca.¹⁹⁸ Na sjevernom dijelu padine, pored ranije orijentacije na novčane prihode, uzgoj je koza sprečavan i administrativnim mjerama. Jedino se u malom dijelu između Karlobaga i dalmatinske međe povećao broj koza (»kozarska sela« katastarske općine Lukovo Šugarje); to je relativno najslabije naseljen prostor, dobro pokriven šikarama, a potpuna je prometna izoliranost otežala provođenje mjera za ograničenje koza.

Održavanje ili povećanje broja koza bilo bi u periodu druge polovice 19. st. moguće jedino korištenjem šuma visokoplaninske zone. To je spriječila država kao vlasnik šuma. U dugoj polovini 19. st. država provodi određene sistematski organizirane forme šumskog nadzora i zaštite.

Od god. 1850., kada je donesen »temeljni krajiški zakon«, kojim su stanovnici krajiškog dijela postali vlasnici obradivog zemljišta, a pašnjaci došli pod upravu mjesnih općina, propisano je za šume kao državno vlasništvo više zaštitnih mjera. Do god. 1867. ograničen je nadzor državne vlasti samo na šume. Analogni posjedovni odnosi bili su i na dalmatinskom dijelu, a razlike su postojale u tome, što su nadzor i uprava državnih šuma bili mnogo slabiji i manje efikasni. Graničarsko stanovništvo kao i »Dalmatinci« imali su pravo »služnosti« — servituta ispaše i opskrbe gorivim i građevnim drvom u šumama. Servitut ispaše bio je ograničen za koze, koje nisu smjele biti puštane u šumu (od 1852. u sjevernom, a od 1873. u dalmatinskom dijelu).

¹⁹⁷ Značajni su i danas sačuvani stari nazivi »vunjač« za ovce u nekim naseljima južnog dijela.

¹⁹⁸ Ogoličene kamenjare na kvarnerskim otocima, osobito na Pagu, i danas koriste samo ovce; koze se na njima ne mogu održati. Isti je pojav za čitav sjevernodalmatinski prostor utvrdio A. Jelavić — Problemi krša, Agronomski Glasnik br. 6, Zagreb 1953.

Ukidanjem Vojne krajine počinje intervencija državne vlasti i na otvorenim pašnjačkim prostorima. Među ostalim zakonskim uredbama u vezi s ukinućem vojne uprave osobito je značajna odluka o ulaganju novčanih prihoda od prodanih šuma — i za pošumljavanje ogoličenih krških površina. Senj postaje sjedište, posebno u tu svrhu stvorene ustanove («Inspektorat za pošumljivanje krša»), koja raspolaže vlastitim rasadnicima, administrativnim osobljem te preuzima cjelokupnu organizaciju pošumljivanja. Najveća je pažnja bila posvećena rijetkim oazama šume i šikare, koje je trebalo zaštititi i pomlađujućim («resurekcionim») sjećama omogućiti njihov pun razvoj. Gole su površine pošumljivane uglavnom crnim borom. Zaštita novostvorenih branjevina, gradnja kamenitih suhozidina i rad na pošumljivanju zahtijevali su velike novčane izdatke.¹⁹⁹ Izlučivanje branjevina, odnosno površina rezerviranih za pošumljivanje, vršilo se na račun pašnjačkih površina — vlasništva samoupravnih općina. Sužavanjem pašnjačke površine još je više otežavan problem oskudice stočne hrane. Stanovništvo, koje iz oskudne poljoprivrede najviše koristi ima od sitnog stočarstva, nepovjerljivo je ili čak neprijateljski raspoloženo prema novoj akciji.²⁰⁰

Razlike u ekonomskim mogućnostima i razvoju sjevernog i južnog dijela osobito su došle do izražaja u pošumljivanju. Na sjeveru, gdje je razvoj drvnotrgovačke aktivnosti potisnuo poljoprivredu, a napose stočarstvo, moglo se sa mnogo većim uspjehom pošumljivati. Pošumljivanje je zbog toga uglavnom ograničeno na sjeverni dio velebitske primorske padine. Glavne su branjevine u blizini Senja i Jurjeva te iznad Jablanca i nešto pored Karlobaga. Sistematsko pošumljivanje još se više proširuje u prvoj polovini 20. st. Istovremeno se regres poljoprivredno-stočarske aktivnosti nastavlja još bržim tempom.

Uspoređenje katastarskih fiksiranih kategorija zemljišta na početku 20. st. i god. 1955., pokazuje učinke obiju procesa:

Tab. 10. Promjene katast. kategorija zemljišta

A = sjeverni dio, B = južni dio, C = čitava primorska padina.

	Oranice			Vinogradi			Vrtevi			Livade		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Stanje početkom 20. st.												
1900.-1909.	1159	718	1877	8	54	62	12	50	62	1334	29	1363
Stanje 1955.	592	637	1229	0.7	6	6.7	—	36	36	1301	37	1338

¹⁹⁹ Od god. 1879. do 1890. izdvojeno je i suhozidinama omeđeno na prostoru od Novog Vinodola do dalmatinske međe ukupno 14.234 kat. jutra branjevina s troškom od 168.213 forinti (Šumar. list 1892. str. 57).

²⁰⁰ Prve branjevine, koje je izdvajala krajiška vlast, trebale su i dalje ostati vlasništvo općina, tako da se, kad se podigne šuma, ponovno otvore i stave na upotrebu korisnicima. Kako se to ni s jednom branjevinom nije desilo, a neke su čak u gruntu prenesene na državno vlasništvo, stanovništvo pruža otpor (ruši suhozidine, vrši različite štete, čak i paljevine nisu rijetke).

	Pašnjaci			Neplodno			Šume			Ukupne površine		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Stanje početkom 20. st.												
1900.-1909.	14953	18937	33890	15888	969	16857	36003	15470	51473	69359	36227	105586
Stanje 1955.	12291	19092	31383	14170	984	15154	41032	15398	56430	69389	36190	105578

Smanjivanje oranične površine, gotovo posvemašnje nestajanje vinograda, smanjivanje već pred 50 godina sasvim neznatnih vrtova gotovo na polovinu, odražava gospodarski razvoj ovog prostora. Stabilnost livadnih površina može se pripisati opadanju oranica: napuštane oranične parcele vode se sada a i iskorišćuju kao livade. Smanjivanje pašnjaka i neplodna zemljišta naprotiv je rezultat pošumljivanja, što se odražava u porastu šumske površine. Dok to vrijedi za cijeli prostor, sjeverni i južni dio pokazuje značajne razlike (Tabela br. 10). plodno zemljište povećan su za 170 ha, dok je šuma čak smanjena za 72 ha; dakle, potpuno obrnuta slika prema onoj u sjevernom dijelu.

U južnom su dijelu obradive površine manje opale, a pašnjaci i neplodno zemljište su povećani za 170 ha, dok je šuma čak smanjena za 72 ha, dakle potpuno obrnuta slika prema onoj u sjevernom dijelu.

Porast šuma u sjevernom dijelu tokom prve polovice 19. st. uvjetovan je pošumljivanjem, koje se nakon Prvoga svjetskog rata odvija mnogo uspješnije nego prije.²⁰¹ Do god. 1927. bilo je na ovom dijelu ukupno 557 ha umjetno podignutih šumskih sastojina, uglavnom crnog bora, te 6.770 ha branjevina, koje su mjestimično već porasle u prave šume; najveći dio od 5.029 ha novostvorenih šumskih zemljišta za posljednjih 50 godina ipak se još malo razlikuje od ostalog prostora golih pašnjačkih kamenjara.

Razlike u pejzažnim izmjenama sjevernog i južnog dijela velebitske primorske strane posljedica su drugčijeg razvoja novčarsko-nadničarske gospodarske komponente, koja je uvjetovala napuštanje tradicionalne sitnostočarske aktivnosti. Razlike razvoja sjevernog i južnog dijela najbolje dolaze do izražaja u poređenju lučkog prometa Obrovca (kao jedine luke na jugu) i aktivnijih obalskih centara na sjeveru:

Tab. 11. Lučki promet 1927.—1939. godine u tonama

Godina	Jurjevo		Senj		Jablanac		Karlobag	
	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz
1927.	4075	141342	42700	171229	3467	1046	2750	1650
1928.	3970	113032	36200	159321	5112	290	3650	4480
1929.	3836	186075	40000	140712	5052	305	460	680

²⁰¹ Pojačano napuštanje tradicionalnih oblika stočarskog iskorištavanja i orijentacija prema novčanim prihodima, pogoduje pošumljivanju, koje odgovara potrebama stanovništva: podizanje novih »plantaža« povezuje se s izgradnjom javnih cisterna; novih kolskih putova i sl. Stanovništvo sada uglavnom pomaže ovu djelatnost a i sudjeluje u njoj.

Godina	Jurjevo		Senj		Jablanac		Kariobag	
	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz
1930.	5070	60265	38400	128209	6154	4700	4171	602
1931.	5739	33384	32840	139036	8789	7720	4156	570
1932.	4038	89029	23722	138739	6880	11000	2933	600
1933.	1650	98397	23360	158487	4749	10008	3176	2340
1934.	1453	27998	29604	175213	6460	11600	2742	4960
1935.	2964	88803	25600	232030	6770	2380	4700	7700
1936.	3270	11610	25750	55950	7690	4476	5510	4650
1936.	33270	11610	25750	55950	7690	4476	5510	4650
1937.	2767	155075	23640	144479	6150	10065	5000	5090
1938.	1850	126107	29700	206238	5860	9000	5000	16600
1939.	2670	161391	22540	219591	5140	3070	2990	17800

	Starigrad (sjev.)		Maslenica		Obrovac	
	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz
1927.	603	59	—	—	3346	626
1928.	541	143	—	—	3285	630
1929.	685	80	—	—	4087	587
1930.	587	28	—	—	4614	1141
1931.	729	98	—	—	10865	990
1932.	610	83	574	100	12733	716
1933.	505	126	438	78	7018	671
1934.	498	19	402	95	11484	580
1935.	414	75	574	176	8189	730
1936.	699	181	672	53987	9065	1096
1937.	658	297	595	190	6532	1497
1938.	722	176	784	215	4418	949
1939.	665	106	983	160	2992	834

Razlike u količini prometa nisu određene uvozom. Uvozni je promet određen potrošnjom (prvenstveno žita) te je uglavnom konstantan kod svih luka. Manja kolebanja uzrokovana su promjenljivim urodom, novčanim prihodima, a i povremenim tranzitom za lička naselja u zaleđu (ona se danas opskrbljuju posredstvom željeznice).

Izvoz Starigrada kao i Maslenice (izuzev 1936., kada je izvezena veća količina boksita) neznatan je, dok se Obrovac jedva nešto ističe usprkos cestovnoj vezi sa zaleđem. Naprotiv sjeverne luke, a na prvom mjestu Jurjevo, imaju znatan promet.

Iz malih količina obrovačkog izvoza (drvo u malim količinama, stočarski proizvodi — osobito kaža i živa stoka) može se zaključiti, da domaće stanovništvo ima male mogućnosti novčane zarade, koje su još manje kod naselja Selina, Starigrad i Tribanj, gdje nije zabilježen nikakav

promet. Iskorištavanje boksita oko Jasenice omogućilo je skromnu i vrlo kratkotrajnu aktivnost specijalnog pristaništa Maslenice. Pomorstvo i ribarstvo ni u vremenu između dva rata nemaju većeg značenja, te čak i opadaju u usporedbi s predratnim stanjem:

Tab. 12. U razdoblju 1929.—1938. imaju slijedeća naselja malene brodove

Jurjevo	1—2	4—15
Lukovo	1	2—12
Starigrad	2—4	1—5
Klada	1	3—9
Jablanac	1—2	11—32
Karlobag	17—22	6—21
Lukovo Šugarje	5—13	1—2
Barić-draga	53	—
Tribanj	603	4—7
Starigrad	1	5—7
Šibuljina	1	—
Lisarica	2	2

Pored općeg smanjivanja, i sitno se pomorstvo okuplja (više od 70%) u nekoliko manjih naselja karlobaške općine.

*

Promatranjem društvene aktivnosti od polovine 19. st. do danas istaknuti su uvjeti i učinci izmjene krškog pejzaža. Poljoprivredno-stočarski kapacitet velebitske primorske padine nije bio dovoljan ni za 12.500 stanovnika u polovici 19. st. Nemogućnost povećanja oranica i širenja pašnjačkog prostora na štetu državnih šuma ograničilo je poljoprivredno-stočarsko iskorištavanje samo na postojeću i nedovoljno površinu individualnog i zajedničkog (općinskog) posjeda. To je uvjetovalo intenzivnu degradaciju pašnjačkih površina, ubranu porastom stanovnika i njegovih potreba. Pravo »drvarenja« i ispaše na šumskim čistinama uvjetovalo je negativne kvalitativne promjene šuma (osobito u rubnom pojasu prema otvorenoj primorskoj padini). Međutim umanjivanje šumskih površina, osim neznatnih izuzetaka, nije u proteklih sto godina moglo biti konstantirano. Veliki troškovi i teškoće ograničili su uspjeh akcije pošumljivanja, koja po učincima znatno zaostaje za obrnutim procesom degradacije.

Uvjeti i oblici društvene aktivnosti od početka 16. st. do 1850., — Retrogradni kontinuitet naseljenosti velebitske primorske padine može se od god. 1850. pratiti do konca 17. st. Iako nema dokaza o postojanju stalne naseljenosti, za razdoblje 16. i 17. st., ona ima osobit značaj zbog posebnih prilika, koje su tada vladale na ovom prostoru. Radi određivanja geografskih učinaka društvene aktivnosti u pejzažu velebitske primorske padine, od 16. do polovine 19. st., potrebno je objasniti uzroke prekida naseljenosti, uvjete i posljedice nove kolonizacije, kao i ekonomske osnove održanja i razvoja novog stanovništva.

Pustoš i bunjevačka kolonizacija su posljedica turskih napada. — Turci već u drugoj polu 15. st. prodiru u Liku i

sjev. Dalmaciju,²⁰² što uvjetuje naglo iseljavanje iz ugroženog područja. Prvi takav pljačkaški prodor, koji pogada velebitsku primorsku padinu, bio je g. 1525,²⁰³ kada je oplijenjen i djelomično spaljen Karlobag, a u ropstvo odvedeno 300 stanovnika.²⁰⁴ Nema vijesti o provalama iza 1527., što je i razumljivo, jer je od travnja iste godine sva Lika u turski mrukama.²⁰⁵ Kao Lika, tako su i naselja na velebitskoj primorskoj padini potpuno opustjela. Kako se još g. 1537. spominje nalobrojna posada (svega 5 ljudi) u Jablancu i Starigradu,²⁰⁶ potvrđena i 1540.,²⁰⁷ a 1579./80. god.²⁰⁸ u Karlobagu, moglo bi se, s obzirom na tadašnju organizaciju obrane²⁰⁹ pretpostaviti, da je bilo ostataka stanovništva u okolici spomenutih utvrda.²¹⁰ Nesumnjivo je, da je najveći dio stanovništva napustio velebitsku primorsku padinu i sklonio se u krajeve dalje od neposrednog poprišta borbi i graničnih sukoba. Značajni i vjerodostojni opisi mletačkih opunomoćenika («Sindici inquisitori») govore o potpunoj pustoši. Tako mletački sindik G. B. Giustiniano u svom izvještaju o stanju u Dalmaciji iz god. 1553.²¹¹ ističe malu naseljenost i tešku ekonomsku situaciju Raba i Paga, a uzroke tog stanja izričito pripisuje događajima na kopnenoj, t. j. velebitskoj obali. Otkada je, nakon razorenja Karlobaga, »montagna della Morlaccia« opustošena, »per i danni che faceuano Euscochi et Martoolsi«,²¹² nestaje trgovačke razmjene velebitskih podgoraca i otočana: »cominciorno... a mancar i traffichi et de vettuarie che erano portate di continuo dai Murlachi«.²¹³

Na povratku s Paga Giustiniano se iskrcao na obali velebitskog podgorja kod Cesarice, te svoj izvještaj nadopunjuje živim opisom napuštenog naselja, sa još očuvanim kućama i crkvom bez krova, koji tako stoje već 27 godina (t. j. od vremena prve turske provale).²¹⁴

Osobito geografsko značenje ima onaj dio njegova izvještaja, gdje, na osnovu vlastitog opažanja a i opisa domaćih ljudi, govori o izgledu velebitske primorske padine. Ona je sva gola i krševita, dakle bez šumskog pokrova isto kao i danas: »... dalla parte verso mezzogiorno (t. j. Velebita) e tutto sassoso e così aspro che non si può caminar se non con estrema fatica«.²¹⁵ Te su osebine primorske padine naročito očigledne u uspore-

²⁰² V. Klaić: Povijest Hrvata od najstarijih vremena do 19. stoljeća.

²⁰³ Ibid. IV. str. 168.

²⁰⁴ M. Sanudo: Diarii, Arkiv za pov. Jug. VIII. M. Mesić: Hrvati nakon

²⁰⁵ V. Klaić: Op. cit. str. 169. V. Vinaver: Senjski uskoci i Venecija do bana Berislavića, Rad JA br. 22.

kiparskog rata. Istor. Glasnik, Beograd, 1953. 1—2.

²⁰⁶ R. Lopašić: Spom. Krajine, svezak III, strana 391.

²⁰⁷ Ibid. strana 392.

²⁰⁸ R. Lopašić: Op. cit. Sv. I. str. 76, 77 i 94. Izvještaj senjskog kapetana od 1580. g. izričito kaže da je Karlobag tek ove godine obnovljen («... Carlwaag wieder besetzt und erbaut»)

²⁰⁹ T. j. da na utvrdi boravi stalno mala posada od nekoliko ljudi, koju u slučaju opasnosti pojača cjelokupno stanovništvo u okolici utvrde.

²¹⁰ To se može odnositi samo na Karlobag.

²¹¹ Š. Ljubić: Commissiones et Relationes Venetae, Knj. II., Zgb. 1877. s. 259.

²¹² Očito se ovo ne odnosi na uskoke u krajiškoj službi, nego se općim pojmom »Euscochi et Martilosii«, označuju napadači. Ibid. 257—258.

²¹³ Ibid. str. 58.

²¹⁴ Ibid. str. 58.

²¹⁵ Ibid. str. 53.

denju sa sjevernom ličkom velebitskom padinom, gdje se pružaju prostrane šume »... dalla parte settentrion e terreno mole e opaco par la densita degli arbori«.²¹⁶ Pustoš velebitske primorske padine opisuju sličnim riječima i drugi venecijanski činovnici, koji su izvještavali vladu o stanju na obalama velebitskog kanala. Tako izvještaj A. Die da²¹⁷ ističe, da je razaranje Karlobaga i drugih mjesta »... dopo che Turchi ruinarono Scrisa (Karlobag) che puo esser anni venticinque (izvještaj iz 1550.) e tutti gli altri luoghi per spatie di cento miglia, da Segna sin a Obrovazzo la Montagna fu affato abandonata«²¹⁸ onemogućilo Pažanima da se odanle opskrbljuju drvetom, a to je jedan od glavnih razloga opadanja stanovništva na tom otoku.²¹⁹ Po Die du je nakon odlaska stanovništva i turskih provala, zbog pljačkaških upada uskoka, nastupilo stanje opće nesigurnosti,²²⁰ što onemogućuje, veze otoka i velebitske primorske padine. To stanje potvrđuju i izvještaji G. Erizza i M. Bona²²¹ iz 1550. M. Zane, u opširnom izvještaju mletačkom senatu godine 1588.,²²² kao i Die do, postojeće stanje pustoši velebitske primorske padine pripisuje uskočkoj aktivnosti. Stvarno, aktivnost senjskog garnizona i okolnih uskočkih grupa u 16. stoljeću ima isključivo karakter prepada, »malog rata«: stalnim četo vanjem i prodorima u teritorij pod turskom kontrolom trebalo je osigurati plijen za vlastiti opstanak i onemogućiti konsolidaciju turske vlasti. Najviše je stradavala Lika, osobito nakon 1577., kada Turci ozbiljno nastoje da je nasele.

Najuspjeliji oblik pljačkaških upada sastojao se u kombiniranim pomorsko-suhozemnim akcijama: iskrcavanje na izabranom mjestu pustog velebitskog podgorja i prepad duboko u pozadinu, te povratak s plijenom preko neke podgorske drage. Ti su napadi iz osnova promijenili dotadašnje odnose u ovom graničnom prostoru. Turski kolonisti, slabo zaštićeni i izloženi neprekidnim navalama i pljački uskoka, počeli su sami pregovarati, a konačno i prelaziti na krajišku stanu (već je god. 1605. došlo do prve veće migracije Bunjevaca iz Bukovice, preko Senja, u Lič). Kako je od god. 1573. Venecija u miru s Turskom²²³ izvođenje kombiniranih akcija otežano je neprijateljskim stavom venecijanskih vlasti²²⁴. Nastavak takvih

²¹⁶ Ibid. str. 53.

²¹⁷ Š. Ljubić: Op. cit. knjiga III. str. 21.

²¹⁸ Ibid. str. 21.

Teško je vjerovati, da mletačkim vlastima na susjednim otocima nisu bile poznate prilike na suprotnoj obali. Vjerojatno je stoga, da u vrijeme pisanja ovog izvještaja nije bilo posada u Jablancu, Starigradu i Karlobagu (o čemu nema potvrde ni u krajiškim dokumentima).

²¹⁹ Pag »... soleva altre volte essere piu habitata, perche andavano (t. j. Pažani) a far legne sopra la Murlachia«. Ibid. str. 21.

²²⁰ »... Martolosi et Euschochi si misero a far tanti mali« Ibid. str. 21.

²²¹ Š. Ljubić: Op. cit. knjiga III. str. 130—131.

²²² Monumenta Usocchorum ill. (C. Horvat) I. Zgb. 1910. str. 66.

²²³ Stoviše, međusobna se suradnja trebala odraziti unapređivanjem trgovačkih veza (priprema za otvaranje poznate »skale« u Splitu).

²²⁴ Ostvarenje opsežnih planova velike protuofenzive s ciljem istjerivanja Turaka iz Like god. 1577. zavisilo je najviše od stava Venecije, t. j. hoće li dopustiti i pomoći ili ometati izvođenje kombiniranih operacija duž veleb. podgorja i osigurati pomoć. Neuspjeh je nesumnjivo posljedica negativnog stava Venecije.

akcija, i mimo volje Venecije,²²⁵ dovodi do čestih sukoba, a napokon i do prvog rata 1615.—1617.²²⁶ Uvjjeti Madridskog mira, kojima je ovaj rat završen, uvelike su promijenili stanje. Osim raseljavanja glavnine uskočkomorskog stanovništva, za krajišku su vojnu snagu nesumnjivo bile najteže klauzule o zabrani držanja većih ili uopće ikakvih naoružanih brodova u Senju, jer je na taj način najefikasniji oblik napada na Liku bio sasvim onemogućen.²²⁷

Posljedice novog stanja došle su brzo do izražaja. Već god. 1638. prelaze Turci na srednji dio velebitske primorske padine s ciljem da ga definitivno zaposjednu.²²⁸ Lički stočari nesumnjivo su i prije koristili ove zimske ispaše,²²⁹ ali sada Turci nastoje stvarno zaposjesti Podgorje i u tu svrhu izgaditi porušenu karlobašku utvrdu. Namjere Turaka da stalno zaposjednu velebitsku primorsku padinu uznemirile su krajiške vlasti. Njih se moglo istjerati jedino napadom s mora, a to se nije moglo izvršiti bez pristanka Venecije.²³⁰ Kralj Ferdinand, štoviše, i sam zabranjuje god. 1641. napad s mora da bi izbjegao nepravilike s Mlečanima.²³¹

²²⁵ Osim stalne kontrole u podgorskom, te osobito u poprečnim kanalskim prolazima za Kvarnerić (Senj. vrata, Grgurov kanal, Ljubač) pokušali su Mlečani čak i u vrijeme mira (1695) napasti i zauzeti Karlobag, da tako onemogućе uskočke akcije. Medusobnim sporazumima Venecije i Austrije (osobito pogodba god. 1600., obnovljena god. 1606.) potvrđen je suverenitet Venecije nad Jadranskim morem i dopuštena plovidba samo između Senja i Karlobaga, sa strogom zabranom pristajanja ili iskrcavanja na mletačkom zemljištu (M. Minuci: *Storia degli Uscochi*, Milano 1831. vol. II. s. 5.). J. Tomić: *Iz historije senjskih uskoka* str. 3., 111—113, Novi Sad 1907.

²²⁶ Iako povod ratu nisu bili napadi uskoka na Liku, već njihova proširena gusarska aktivnost, koja je ugrozila glavni istočnojadranski plovidbeni put, prepadu u podvelebitskom kanalu nesumnjivo su pojačali neprijateljstvo. Poznati suvremenik i pisac o uskocima M. Minuci ističe, da su uskoci svojim napadima skoro raselili Liku. Odbijeni međutim iz Like od turskih martoloza, morali su prijeći na gusarenje (M. Minuci: *Hist. degli Uscochi, Venezia 1677.* str. 10.). Period uspješnih napada na Liku prestaje očito zbog poteškoća za izvođenje kombiniranih operacija preko mora i turskog otpora u Lici.

²²⁷ Povodom mletačke istrage i pregleda malih senjskih brodića nakon neke manje pljačke godine 1623., krajiške vlasti moraju dokazivati potrebu brodića radi dopreme hrane u Senj. Senj nije smio imati nikakva broda za ratne svrhe (R. Lopašić: *Spom. Hrv. Krajine, Knjiga II.* str. 121)

²²⁸ U dopisu generala Vuka Frankopana senjskom velikom kapetanu Herbersteinu god. 1638. naređuje se poduzimanje hitnih mjera za istjerivanje naoružanih turskih grupa, koje zaštićuju svoje stočare na velebitskoj primorskoj padini. Oni su ne samo oko Karlobaga, nego i »... noch fünf wellische Meilen weiter herein mit ihren Vich (Vieh) auf das Kaiserliche Gebiet geruckhet«. (R. Lopašić: *Spomenici Tržačkih Frankopana, Starine. Knjiga XXV; Zagreb 1895.* g.)

²²⁹ God. 1639 spominju se u opisu velebitskog podgorja raniji sukobi s turskim stočarima kod Kruščice i Sugarja. U istom se dokumentu izričito navodi, da su »Turci kod »sterme gomile« (pored današnjeg Tribnja) počeli »kuće zidati, a u Ravanjskoj orati i seliti se«. (Lopašić: *Spom. Hrv. Krajine, Knjiga II.* str. 213.)

²³⁰ God. 1641. odgovaraju Turci na protest bečkog dvora zbog zaposjedanja velebitskog podgorja, da je to njihov teritorij (R. Lopašić: *Op. cit. II.* str. 242). Ta je tvrdnja bila pravno osnovana: raniji posjednici Like Kurjakovići vladali su također i srednjim dijelom Velebitske primorske padine, te novi vlasnik smatra opravdanim da se takvo stanje i dalje produži

²³¹ *Ibid.* str. 245. Još god. 1655. ističe se u jednom izvještaju teškoća, odnosno nemogućnost kopnene akcije u Podgorju, gdje su »... lauter felsen und klippen« (Ibid. str. 292) i ne može se prijeći nego samo morem.

Nema dokaza, da je bilo stalnog stanovništva u ovom kraju od pustošenja i raseljavanja u trećem deceniju 19. st. pa do god. 1638. Prijelaz turskih stočara god. 1638. bio je ograničen asmo na srednji dio velebitske primorske padine. Prvi izvještaji govore doduše o zauzimanju prostora od pet,²³² a zatim još dvije,²³³ dakle ukupno 7 talijanskih milja sjeverno od Karlobaga, što bi odgovaralo udaljenosti od oko 50 km, t. j. do Lukova. Kako je turska Lika (kasnije nazivana »gornja«, »Lika superior«) dopirala sve do Perušića i Donjeg Kosinja,²³⁴ očito su turski podanici zaposjedali onaj dio primorske padine, koji leži nasuprot njihovu teritoriju i može se koristiti za zimsku ispašu, te nisu prelazili sjevernije od Jablanca.²³⁵ Potvrdu za to pruža podatak iz god. 1639., u kome se izričito kaže, da se Jurjevo sastoji od »nekoliko pustih kuća«,²³⁶ a Starigrad i Jablanac također su napuštena mjesta »oede Oerten«.²³⁷ I ovaj potpuno pusti sjeverni dio velebitske primorske padine iskorištavali su periodički za zimsku ispašu stočari, koji su prešli, odnosno tek pobjegavali iz Turske u krajišku službu.²³⁸

Istom u drugoj poli 17. st. krajiške vlasti nastoje da nasele velebitsku primorsku padinu svojim podanicima. Naseljavanje vlastitih ljudi, da se spriječi dalje širenje Turaka, trebala je slijediti ekspanzija na drugu stranu Velebita, odnosno u Liku. Tako god. 1647. seli grupa od 1000 ljudi »Bunjevaca« (od tog 300 sposobnih za oružje) iz Jasenica i Krmpota²³⁹ sa 3000 glava krupne i sitne stoke. Usprkos sukobu s mletačkim Posedarcima, najveći je dio ove grupe prebačen mletačkim brodovima na Pag,²⁴⁰ iako su krajiške vlasti nastojale da ih sve prebace na svoj teritorij.²⁴¹ Jedan je dio ipak prešao u krajišku službu, jer se već god. 1652. u Jurjevu spominje novodoseljeno bunjevačko stanovništvo.²⁴² God. 1658. nastoje krajiške vlasti naseliti još uvijek pusta mjesta Jablanac i Starigrad,²⁴³ iz čega slijedi da pokušaj turske kolonizacije iz okolice Karlobaga prema sjeveru nije uspio.

²³² R. Lopašić: Starine knj. 25. str. 252 (R. Lopašić: Dokumenti Tržačkih Frankopana).

²³³ R. Lopašić: Spom. Hrv. Krajine, Knjiga II. str. 243.

²³⁴ Hist. Atlas, Izd. Učila, Zgb. 1954.

²³⁵ Jugoistočno od Jablanca prijelaz, kojim se s Velebita preko Bilenskih i Dragičević-podova silazi u Podgorje, zove se i danas »Turska vrata«.

²³⁶ R. Lopašić: Op. cit. II. str. 211.

²³⁷ R. Lopašić: Op. cit. II. str. 212.

²³⁸ Tako se god. 1600. spominju u Podgorju prebjezi iz Korenice (R. Lopašić: Op. cit. I. str. 295). God. 1614. tamo se preko zime zadržavaju grupe novog prebjeglog stočarskog stanovništva, očekujući definitivni »raspored« (A. Ivić: Seobe Srba u Hrvatsku, Sremski Karlovi 1909. g. str. 32. (God. 1638. ponovno su zimi grupe prebjega iz Lapca, Brvnna i Srba (A. Ivić: Op. cit. str. 41).

²³⁹ A. Sertonacco: Fragmenti istorici della guerra in Dalmatia, Venezia 1649. Krmpote su bile najveća skupina naselja u Bukovici, u mletačkim izvorima nazvana »Villa grande« ili »terra prinzipal in Vallada« (t. j. Bukovica), koja je preseljavanjem stanovništva u drugoj poli 17. st. opustjela (Uporedi: J. Pavičić: Naseljavanje Like, Lički kalendar 1934, te seobe Bunjevaca, isto 1942.). Odavle su započele migracije Bunjevaca već 1605. (Grupa koja je prešla preko Senja u Lič).

²⁴⁰ B. Desnica: Hist. Kotarskih Uskoka. SAN Beograd 1950., str. 12.

²⁴¹ Ibid. str. 43. Ibid. str. 15—16.

²⁴² A. Ivić: Op. cit. str. 75.

²⁴³ Ibid. str. 81.

Slično krajiškim vlastima, nastoje Mlečani naseliti južni dio velebitske primorske padine. Ovdje su međutim prilike utoliko drugačije, što sav prostor nije bio potpuno pust i nenaseljen kao na sjeveru. Obrovac je sve do pada (1683.) bio turska utvrda, sjedište obrovačke kapetanije,²⁴⁴ te je osiguravao turske podanike u okolici, uključujući zaseoke današnjeg Zatona i Jasenica. Jedino je ovaj krajnji dio velebitske primorske padine, pored zрманjskog kanjona, bio naseljen od početka 17. stoljeća.²⁴⁵ Naprotiv je obližnja Ravanjska bila pusta kao i Seline, Tribanj i Starigrad, jer se u opisu luka velebitskog podgorja iz godine 1639. spominje pokušaj naseljavanja kod Ravanjske i Tribnja.²⁴⁶ U početku Kandijskog rata Mlečani su predobili znatan broj naoružanog stanovništva da uskoči na njihov teritorij i stupi u njihovu službu.²⁴⁷ Jedan dio ovih uskoka bio je već do 1671. naseljen oko Starigrada.²⁴⁸ God. 1678. zaštićuju se ovi stanovnici od prepada senjske vojske, a 1679. potvrđuje im se njihov posjed.²⁴⁹

Izbijanjem Velikog turskog rata (1683. i 1684.), kojim je potpuno izmijenjeno dotadnje stanje i započeo novi period naseljavanja i društvene organizacije, velebitska je primorska padina gotovo sva bila naseljena novim bunjevačkim stanovništvom: sjeverno od Karlobaga ono je u krajiškoj, južno u mletačkoj službi. Općim napadom ujedinjenih bunjevačkih grupa god. 1685. istjerani su Turci iz samog karlobaškog teritorija, i zauzeta su naselja Konjsko, Ledenik, Kućište i Staništa. God. 1685. zauzimaju Bunjevci već Oštarije te prelaze u Liku, osvajaju Brušane i Rizvanušu te Smiljane, Bužin i Trnovac. 65 porodica, koje su u tim napadima sudjelovale, naseljene su na osvojenim ličkim zemljištima; njihov opis²⁵⁰ pokazuje, da je to bila relativno mala skupina od svega 407 stanovnika. Ova skupina u krajiškoj službi bila je sastavljena od ranijih doseljenika — prebjega na velebitsku primorsku padinu, kojima su se pridružili neki venecijanski uskoci, Vinodolci i otočani (vođe čitave grupe bili su knez

²⁴⁴ S. Jelić: Lički Sandžakat: Narodni koledar, Zadar, 1898.

²⁴⁵ U opisu Ličkog sandžakata od beglerbega bosanskog Ibrahimpaše Merimbegovića iz god. 1620. (Starine knj. XIV.) kaže se, da Obrovac, sa posjećenom lukom, ima 140 »dimova« (kuća) i preko 200 ljudi za oružje, pored nešto drugih raštrkanih kuća u okolici. Kada je došlo to stanovništvo, da li i koliko među njima ima starosjedilaca, ne može se utvrditi. Nema sumnje, da naseljenost oko Obrovca seže do druge polovine 16. st.

²⁴⁶ R. Lopašić: Spom. Hrv. Krajine, Knjiga II. str. 213.

²⁴⁷ God. 1648. popisane su naoružane grupe uskoka u mletačkoj službi: iz Krm-pota, Parčića, Žegara i Jasenica. (B. Desnica: Op. cit. str. 43).

²⁴⁸ Pri završetku Kandijskog rata svaka je strana nastojala da prije primirja zaposjedne što veći teritorij. Zaposjedanje pustog dijela oko Starigrada, o kome se opširno govori u pravničkom elaboratu iz god. 1772. (Informazione dell Auc. F. Pasquali e dispaacci Ecc. G. Reiner sopra confini, Arhiv mletačkog dragomana, Zadar VII 1—29), osnivalo se teoretski na posjedovnom pravu Venecije na obje obale Podvelebitskog kanala, pošto je granica s Turskom trebala biti proširena kao i godine 1573., tako da Turcima ostane unutrašnjost. Značajno je da E. Difinico (»la Delimitazione della Dalmazia«, Zadar 1902.) ne spominje uopće velebitsku primorsku padinu oko Starigrada kao prostor koji je mirovnim ugovorom od 1671. trebao pripasti Veneciji.

²⁴⁹ B. Desnica: Op. cit. I. str. 213.

²⁵⁰ J. Frass: Topographie der Karlstädter Militärgrenze, Zagreb 1835.

Jerko Rukavina iz Ražanca i Dujam Kovačević iz Vinjerca).²⁵¹ Teško se može pretpostaviti, da je na sjevernom dijelu padine u početku rata, t. j. god. 1683., bilo još stanovništva, koje nije sudjelovalo u napadu na Liku. Prilike, koje su tada vladale u ovom graničnom prostoru, nisu nipošto pogodovalе neutralizmu.²⁵² Pljačka, krajiške obaveze i mogućnost dobivanja vrednijeg zemljišta za naseljavanje povlače sve u borbu.

Vijesti o porazima i općem rasulu turske vlasti u Lici privlačile su nove bunjevačke doseljenike iz sjeverne Dalmacije, čak i izvjestan broj otočana i Vinodolaca, da se priključe napadima na Turke i tako sudjeluju u podjeli osvojenog zemljišta. Godine 1685. nastoje Mlečani predobiti 250 porodica naseljenih oko Karlobaga da prijeđu na njihov teritorij.²⁵³ God. 1690. naselio je povjerenik karlovačkog generala Josip Križanić pedeset kuća jablanačkih Bunjevaca pod vodstvom kneza Lovre Milinkovića u Pazarištu.²⁵⁴ U ispravi, kojom se odobrava njihovo naseljavanje u »novskom kunfinu... a toje ko med kunfinom svetojurskim i baškim od starine, počamši pako od Podgorja sve do Pazarišća kako i Rudine... do vode Otešice«, jasno se naglašava, da dio Podgorja, t. j. velebitske primorske padine između Stinice i Prizne, čini s pazariškim zaledem jednu cjelinu »kunfin« nazvan po glavnom naselju Novski.²⁵⁵ Osobito je značajna pri tome činjenica, da se novouseljenim kolonistima daje »... svaka sloboda u Podgorju pasti, ladati i uživati...«. ²⁵⁶ Tako su i Bunjevci iz prve grupe (spomenute 63 porodice pod vodstvom Jerka Rukavine i Dujma Kneževića) pri raspodjeli osvojenih zemalja age Zenkovića i drugih turskih posjednika u Trnovcu, Bužinu i Smiljanu, također zadržali primorsku padinu kao zimsku ispašu.²⁵⁷

Za grupu, koja se god. 1696. spominje u Stinici,²⁵⁸ ne može se utvrditi, da li su i oni tražili odnosno dobili posjede u Lici. Isto tako ne zna se, da li je u Pazarištu naseljenih 96 kuća Krmpočana i Svetojuraca imalo

²⁵¹ U popisu 65 porodica, koje donosi J. Frass, nalaze se četiri (Mažuran, Smojver, Spalj i Rupčić), čija su prezimena istovjetna s brojnim porodicama vinodolskog primorja, i javljaju se u ispravama 16. i 17. stoljeća.

²⁵² U tom je pogledu značajan primjer pljačkanja stanovništva otoka Vira, od uskoka Bunjevaca, zbog neučestvovanja u pohodima protiv turskog teritorija (B. Desnica: Op. cit. str. 15) kao i još gore represalije protiv Erveničana zbog istog razloga (Ibid. str. 269—288).

²⁵³ Ne može se ustanoviti odakle i kada su došli ovi doseljenici. Gen. prov. Valier u izvještaju senatu 1685. naglašuje, da su ih krajiške vlasti naselile u Karlobag pod vrlo povoljnim uvjetima. Da bi ih se pridobilo za preseljavanje na republičko zemljište, treba im obećati osobite pogodnosti (formiranje plaćeničke čete, doznaka dobrog zemljišta oko Žegara i sl.). B. Desnica: Op. cit. 123.

²⁵⁴ R. Lopašić: Spom. Hrv. Krajine knjiga II. str. 413.

²⁵⁵ Lički Novi u prvo vrijeme nakon istjerivanja Turaka ima mnogo veće značenje nego kasnije, kad se je razvio novi centar u Gospiću. Novi kao središte istoimenog »konfina« također je i prvo sjedište štaba ličke pukovnije (J. Frass: Op. cit. str. 211).

²⁵⁶ R. Lopašić: Op. cit. str. 413.

²⁵⁷ ... Podgorie aber unter alle als die winterliche Viechweide vertheilt«. Feldaktenammlung Abt. 22, No 172. Kriegsarchiv, Wien.

²⁵⁸ B. Desnica: Op. cit. str. 329. To su oni, koji su početkom Kandijskog rata djelomično prešli na krajišku stranu i raširili se južno od Jurjeva na velebitskoj primorskoj padini.

prava zimske paše u svom, t. j. novskom konfinu primorske padine.²⁵⁹ Značajno je, da tamo, gdje je to moguće, novi kolonisti u Lici i dalje zadržavaju pravo na velebitsku primorsku padinu, svoje etapno boravište prije prijelaza u Liku. Mladi doseljenici na primorsku padinu bili su u nepovoljnom položaju. Useljavanje u Liku otežano, jer su sve bolje zemlje u blizini Velebita već zauzete, a siromašan prostor primorske padine opterećen pravima prvih kolonista, naseljenih u zaleđu.²⁶⁰ Da li su se neki povukli s primorske padine, nema vijesti, ali je naseljavanje nakon mira s Turcima (1699.) prestalo.²⁶¹

Prijelaz većine kolonista u Liku i prestanak novog useljavanja ukazuju, da je na primorskoj padini bilo vrlo malo stalnog stanovništva. Prema opisu senjskog biskupa M. Brajkovića iz god. 1700. bilo je na velebitskoj primorskoj padini svega nekoliko desetaka porodica.²⁶² M. Brajković nije raspolagao stvarnim podacima, već je naseljenost cijenio na osnovu izvještaja očevidaca. O naseljima na višim dijelovima padine, koja su se u to doba nesumnjivo već počela stvarati, on očito nije imao podataka. Iz god. 1700. postoji jedan popis naselja i stanovništva Like; za karlobaški »confinus«, t. j. za prostor između Prizna i Lukovog Šugarja navodi se 130 kuća sa 850 za oružje sposobnih ljudi;²⁶³ u samom Karlobagu 22 kuće;²⁶⁴ a od sveukupnih 130 kuća je »Bunieueczorum domus 91«, a »Valachorum domus 39«. Kako je primorska padina bila i danas je bunjevačka, to su Vlasi, t. j. raniji turski podanici Like, nesumnjivo bili u nekim naseljima zaleđa, dokle je sezao »confinus« karlobaški. Osim nepouzdatih podataka biskupa M. Brajkovića, te spomenutih isto tako neodređenih navoda iz god. 1698., naseljenost sjevernog dijela padine, na koncu kolonizacijske periode, može se ocijeniti i pomoću sačuvanih crkvenih matičnih knjiga. Za karlobašku je župu očuvana samo matica rođenih iz 1691.; za svetojuračku cjelokupna građa iz 1695., dok za Jablanac nema podataka.

²⁵⁹ 96 kuća doseljenih Krmpočana i Svetojuraca spominje se u poznatom opisu Like senjskog biskupa S. Glavinića iz 1696. (R. Lopašić: Op. cit. III. str. 45—50).

²⁶⁰ J. Vaniček: (Spezialgeschichte der Militärgrenze I. Wien 1875.) ističe značenje ugovora iz god. 1701. između Karlovačke Krajine i Komore, prema kojem je Senj sa Gackom (t. j. donja Lika. »inferior«, uključivši pripadajući dio primorske padine do Prizne) pripao Komori, dok je gornja Lika rezervirana za smještaj novih kolonista iz Turske i ostalog teritorija »Meergrenze«. Kako su u Liku naseljavani došljaci iz raznih krajeva, to brzo izbijaju teški sukobi zbog raspodjele zemlje. Najveći otpor krajiškoj komisiji (»Grundverteilungskommission«) dali su upravo bunjevački kolonisti, koji su kao prvi prigrabili najbolja zemljišta, grozeći se pobunom, tako da je ova morala obustaviti rad.

²⁶¹ Nijedan od brojnih dokumenata u ovom prostoru ne spominje nakon rata nova naseljavanja. Naprotiv, stalno se spominju početkom 17. st sukobi i sporovi oko raspodjele zemljišta. God. 1715. morala je biti formirana posebna komisija, da istraži uzroke iseljavanja nezadovoljnih stanovnika Like (R. Lopašić: Op. cit. Knj. III. str. 306).

²⁶² Sv. Juraj... domus aliquod Bunyevaczorum cum parcho... Lukovo, diruta Ecclesia modo 4 domus catholicum... Starigrad destructia Ecclesia lo domus Bunyevaczorum. Jablanac noviter erecta Ecclesia, ibidem aliquod Bunyevaczorum domus cum parcho... aliter a Carlobago misere parochas... R. Lopašić: Op. cit. Knj. III. str. 192.

²⁶³ Generalatus Karlostadiensis. II. str. 137. Drž. arhiv, Zagreb.

²⁶⁴ »... In ciuitate sunt reparata (očito je dakle da od ranijeg naselja nisu sve kuće bile potpuno uništene). Domus 22 Ibid. str. 137.

Prema natalitetu od 40‰²⁶⁵ primijenjenom za period 1691.—1711., bilo je u karlobaškoj župi oko 400—450 stanovnika. Računajući s istom stopom nataliteta (1699.—1710.), moglo je biti u svetojuračkoj župi početkom 18. st. 600—700 ljudi.²⁶⁶ Procjene se baziraju na pretpostavci, da su u matičnim knjigama registrirani svi slučajevi rođenja i smrti. Kako za to nema dokaza, jedan je dio stanovnika nesumnjivo koristio i druge župske centre.²⁶⁷ To je posljedica zimovanja na primorskoj padini i ljetovanja na velebitskim i ličkim ispašama. Ukupan broj stanovnika sjevernog dijela padine na kraju kolonizacionog perioda ne može se dakle sigurno utvrditi; procjena od oko 2—2500 stanovnika najbliža je stvarnom stanju.

U isto vrijeme, kada u sjevernom, stabilizira se i naseljenost južnog dijela. Osim najstarije grupe Bunjevaca, koju su venecijanske vlasti god. 1671. naselile u Starigradu, i bivših turskih podanika oko Obrovca, uskočili su za vrijeme rata brojni Ličani iz tada turskog teritorija. Uskoci su postali mletački krajišnici i sudjelovali su u napadu na Liku,²⁶⁸ s ciljem da se nakon istjerivanja Turaka tamo vrate i nasele pod uvjetima povoljnijim od prijašnjih.²⁶⁹ Kada je gračački prostor prepušten Austriji, nastoji Venecija da zadrži bar velebitsku primorsku padinu do Karlobaga.²⁷⁰ Ličko zaleđe privlači većinu mletačkih krajišnika da prijeđu u austrijsku službu.²⁷¹ Stabilizacija međe austrijskog i venecijanskog posjeda kod Trštenice,²⁷² nesumnjivo je rezultat pridolaska novih mletačkih kolonista iz Dalmacije, koji zauzimaju mjesta prebjeglih Ličana.²⁷³

²⁶⁵ Natalitet na velebitskoj primorskoj padini izračunat prema sistematskoj registraciji matičnih knjiga te potpunim rezultatima popisa stanovništva kretao se od 40—60‰ u drugoj polovici 19. st.

²⁶⁶ Iz matične knjige svetojuračke župe vidi se, da je Sv. Juraj bio početku župski centar za Kladu, Starigrad i Lukovo na velebitskoj primorskoj padini i za Krasno u zaleđu.

²⁶⁷ Koncem 17. st. postoje već župe Sv. Križ (centar naselja između Senja i Jurjeva) Gornji Kosinj, Lički Novi, dok je župa u Smiljanu osnovana 1708.

²⁶⁸ 8. kolovoza 1687. izvješćuje gen. providur mletački senat o provalama i uspjehu dosadašnjih napada na Liku, kojima je svrha 1. osiguranje Obrovca, 2. dovođenje novog stanovništva u Kotare i 3. afirmacija prava Venecije na velebitsko podgorje, kome je Lika zaleđe (B. Desnica: Op. cit. Svezak II. str. 101).

²⁶⁹ R. Lopašić: (Dva hrvatska junaka, MH, Zagreb 1888.) tvrdi čak, da su uskoci Ličani imali glavnu ulogu u ustanku u sjevernoj Dalmaciji protiv Turaka.

²⁷⁰ Već god. 1685. Karlobag je »Luogho contecioso« (B. Desnica: Op. cit. str. 115). God. 1689. vrše Mlečani kontrolu i pregled brodova, koji tamo pristaju (R. Lopašić: Op. cit. III. str. 450).

²⁷¹ 8. VII. 1691. u jednom izvještaju mletačkom providuru (B. Desnica: Op. cit. II. str. 327) ističe se, da je gotovo sve stanovništvo velebitske primorske padine u Lici; čak su Obrovac, Jasenice i Dračevac, gdje bi trebale biti straže, prazni. Iako se izričito kaže, da je tome uzrok suša (odnosno ljetni »izdig« na planinske pašnjake u Liku) — dakle privremenog karaktera — očito je, da su mletački podanici mogli lako prijeći u Liku. Tome su pogodovale mogućnosti kolonizacije u tada pustom prostoru oko Gračaca i dobar prijem krajiških vlasti.

²⁷² Granica Hrvatske i Dalmacije (danas gospičkog i zadarskog kotara) ustalila se oko god. 1706. kod Trštenice (danas Mandalina), iako nije od Austrije de jure priznata.

²⁷³ Još god. 1702. zabranjuju mletačke vlasti naseljavanje nekih dalmatinskih kolonista kod Tribnja, tjeraju ih i ruše im kuće. Međutim to im se odobrava god. 1704. i tako nastaje današnje naselje Šibuljina — jedina grupa stanovništva pravoslavne vjere na ovom dijelu velebitske primorske padine (B. Desnica: Op. cit. II. str. 367, 385—386).

Za razliku od sjevernog krajiškog dijela, postoje relativno sigurni podaci o naseljenosti južnog venecijanskog dijela početkom 18. st., t. j. u doba kada su veća seljenja prestala: tu je 1709. godine 1205 stanovnika.²⁷⁴

Geografska rekonstrukcija izgleda pejzaža velebitske primorske padine, u vrijeme pustoši i uskočko-turskih sukoba, vrlo je teška, jer ne postoji nikakva kartografska dokumentacija iz tog vremena. Neke isprave, naprijed istaknuti opis mletačkog sindika G. B. Giustiniana, ističu ogoljelost velebitske primorske padine. Geografski interes pobuđuje često isticanje »morlačkih šuma« u suvremenim dokumentima. Još god. 1566. traži urbinski vojvoda dopuštenje za nabavku drva iz senjske okolice,²⁷⁵ god. 1599. javlja građečki nuncij u Rim »che vicino da Segna in que boschi che si dicono della Murlacca vi e un tesoro si puo dire di legnami.«²⁷⁶ Povodom pregovora s Venecijom radi sječe šuma u senjskoj okolici ističe god. 1601. senjski biskup D o m i n i s teškoće njihova ostvarenja,²⁷⁷ te se pregovori nastavljaju još god. 1602., te 1604.²⁷⁸ Do protesta Frankopana zbog krajiške uzurpacije njihovih pustih mjesta Jablanca i Starigrada god. 1639.²⁷⁹ došlo je zbog dobiti, koju senjski veliki kapetani dobivaju od sječe i prodaje tamošnjih šuma. U opširnom obrazloženju svog postupka kapetan Herberstein spominje ranije sječe (1602., 1607. i 1629.) i, što je osobito važno, naglašava postojanje »... zu Jablanaz un Starigrad gehörigen, sowohl der in der Morlacha liegenden Wälder.«²⁸⁰ Tadanjim pustim mjestima Jablancu i Starigradu mogle su pripadati jedino manje submediteranske šume primorske padine, dok se naziv »morlačke šume« nesumnjivo odnosi na visinsku šumsku zonu, oko glavnog velebitskog grebena i osobito iza njega. Spomenuti opis podgorske obale iz god. 1639. »... kunfin cesarove svitlosti ... do uarh gore ki se imenuje Velebitch ... po kome ye kunfinu suakoga driuia gore za svaku potribu«²⁸¹ poimenično nabraja 19 primorskih draga, gdje se može drvo sjeći i na brodove tovariti. Značajno je, da gotovo sve od navedenih 19 draga »porata«²⁸² i danas imaju u neposrednoj blizini oazne skupine šumaraka, odnosno šikara, koje su tada bile mnogo značajnije.

Historijski izvori o šumama velebitske primorske padine nisu dakle u suprotnosti s opisom G. B. Giustiniana, jer se očito ne radi o šum-

²⁷⁴ Ristretto delle Ville nella Morlacha di sopra dalla Zermagna, Zad. drž. arhiv. Katastici Dalmacije, br. 6.

²⁷⁵ E. Laszovsky: Bilješka o senjskim šumama, Vijesnik arhiva XIII. str. 191.

²⁷⁶ C. Horvat: Monumenta Usocchorum illustr. I. str. 243.

²⁷⁷ Ibid. sv. I. str. 367.

²⁷⁸ Ibid. Svezak II. str. 24, 154, 169.

²⁷⁹ R. Lopašić: Spom. Hrv. Krajinje knj. II. str. 213; Starine (R. Lopašić: Spom. trž. Frankopana) str. 255/57.

²⁸⁰ Ibid. str. 214.

²⁸¹ Ibid. str. II. 211/12.

²⁸² Ujča, Jablanova (takav je današnji naziv, dok je na topografskim kartama označena kao Zminjak) Rača, Anina, Biluća, Klada, Vukolička, Vriena, (vjerojatno Ivanča), Grabova, Nova Vlaka, Moschena (vjerojatno današnja Klaić-draga južno od Karlobaga), Ognjilo, Caruleica (Crnika ispod Lukovog Šugarja), Sedlo (današnja Sedlenica), Kijac, Tvrđa draga (Marasovka), Plana Draxica, (vjerojatno Pećica podno Marasa pred Lukovim Šugarjem, Koromaina dan, Koromačna kod Barić-drage i stara Veca (danas Veća na vrhu plavinskog poluotočica Vel. Paklenice).

skim kompleksima, već o izdvojenim šumskim oazama blizu mora, odnosno o visinskoj šumskoj zoni, koja i danas postoji. Mišljenje senjskog kanonika Vukasovića o nekadašnjim šumama velebitske primorske padine, objavljeno god. 1783. u »Ungarisches Magazin«,²⁸³ te kasniji izvještaj guvernera Dandola Napoleonu o prijašnjem šumskom pokrovu ovog prostora²⁸⁴ očitno ne odražavaju pravo stanje, već su nastali djelomično zbog neobaviještenosti, a djelomično radi određenih političkih ciljeva. Šumske oaze uz more nesumnjivo su iskorištavane povremenim sječama u vrijeme pustoši i periodičke naseljenosti kraja. Graničari senjske kapetanije na taj način osiguravaju prihod, kada plaće ne dolaze, a plijena nema.²⁸⁵ I Pažani, Rabljani i ostali Dalmatinci snabdijevaju se povremeno drvetom na pustom Podgorju. Mletački podanici iz Novigrada žale se god. 1626. na tursko stanovništvo, koje se širi po velebitskoj primorskoj padini, te im onemogućuje snabdijevanje drvetom, iako imaju za to posebne privilegije mletačke vlade.²⁸⁶ Očito je, da — zbog opće nesigurnosti — te sječe nisu imale veliko značenje. Tadanje transportne mogućnosti isključivale su znatnije iskorištavanje visinske šumske zone.²⁸⁷ Uništavanje velikih šumskih površina bilo je moguće jedino paljevinama. Takvih je paljevina bilo, iako o njima nisu asčuvane nikakve vijesti. Sistematske paljevine ne mogu se pretpostaviti, jer malobrojne i povremene stočarske grupe nisu oskudijevale pašom.

Razdoblje 1700.—1850. — Izgled dijela padine pokazuju listovi venecijanskih katastarskih mapa. Očuvano je 10 dobro sačuvanih listova,²⁸⁸ i to za dio između austrijsko-venecijanske granice i Male Pa-

²⁸³ ... in dieser Gegend (t. j. velebitska primorska padina) sind gegenwärtig nur nackte Steine und unwirthbare Felsen, obschon vorher, da noch die grosse Waldung fast bis am Meer ging, hier schönsten Oliven und Weingärten (!) gestanden sind. Da aber der Wald auf drei Stunden zurück ausgehauen und dem Winde Oefnung gemacht worden ist, so hat dieser alle Erde in das Meer getragen und die Felsen entblößt (Ung. Magazin, Pressburg 1783. g. str. 452-3).

²⁸⁴ Kraljski Dalmatin, Zadar, br. 28. 8. VII. 1808 Značajno je, da je ova mišljenja o šumi na Velebitu preuzeo B. Poparić (Dalmatinske šume u historiji — Glasnik Matice Dalmatinske, studeni 1901.), a njega opet slijede Hirc-Hranilović (Zemljopis Hrvatske, Zagreb 1905.), tako da predodžba o velebitskim šumama »do mora« postaje općepoznata i do danas raširena, iako u stvari pogrešna i bez stvarnog osnova.

²⁸⁵ Značajan je odgovor senjskog kapetana Herbersteina ratnom vijeću u Gracu povodom naredbe za neku vojničku akciju 1642., gdje kaže, da nema dovoljno četa, koje su (osim onih na položajima) gotovo sve u Podgorju, gdje krcaju jednu »marciljanu« gorivim drvetom, kako bi na taj način zaradili za život, jer plaću već četiri godine nisu primili.

²⁸⁶ Atti Prov. Gen. Pisani, unico, — Zad. drž. arhiv.

²⁸⁷ E. Gutenberg: (I Boschi ed i fondi Comunali in Dalmazia, Zadar 1870.) istiće velik opseg sječa, ali tu tvrdnju ničim ne obrazlaže. Jedini »argumenat«, da je republika dala god. 1608. sultanu (!) koncesiju za sječju brodograđevnog drveta na Velebitu, nema vrijednosti, jer je Velebit tada bio turski, te bi za sječju na Velebitu samo Republika trebala tražiti koncesiju.

²⁸⁸ Disegno delle ville di Starigrad e Tribani e parte di Castel Vinier, poste nella Morlacca, confinante con l'imperio. Katast. mape br. 238—242, Zad. drž. arh.

klenice, što koriste stanovnici Tribnja i Starigrada s udjelom Vinjerčana.²⁸⁹ Mape su izrađene za vrijeme gen. providura G. da Rive (1705.—1708.), a opisni je dio dovršen god. 1709. za gen. providura V. V e n d r a m i n a.²⁹⁰ Posebno je, iako ne originalna, sačuvana mapa iskorištavanog jasičkog prostora iz iste godine.²⁹¹

Mape nemaju mjerila, ali tehnika izrade ukazuje, da je ucrtavanje vršeno na licu mjesta, s težnjom da raspored iskorištavanih površina bude što točnije prikazan. Od osobitog je značenja, da su posebnim znacima predstavljene šumske oaze, obradive parcele i pust kamenjar («monti grebanosi con spini — puo servir per pascolo») — očito je opći izgled pejzaža bio sličan današnjem. Oazne šumske skupine nisu unesene u potpunosti, osobito na višim dijelovima padine, što se vidi u Paklenici, gdje je prostrana šuma prikazana kao mala šumska oaza.

Pored izgleda pejzaža, katastarske mape omogućuju da s podacima o stanovništvu daju predodžbu o životu na tom prostoru. Kuće Tribnja i Starigrada s izdvojenim zaseocima (Vel. i Mali Ledenik, Asanovac, Baja-movac) pokazuju, da su naselja bila samo na podgorskoj zaravni. Naprotiv ucrtane parcele obradivog zemljišta u visokopoloženim uvalama žljebaste doline (Vel. Rujno, Malo Rujno, Zavrata) ukazuju, da su u njihovoj blizini bili stanovi, jer je nemoguće držati stoku na visinskim pašnjacima i obrađivati visokopoložene parcele bez ljetne seobe na planinu. I dokumenti potvrđuju postojanje stanova.²⁹² Osim potreba ispaše stoke i obrade visokopoloženih parcela, nametala je i oskudica vode u primorju izgon stoke u planinske stanove.

Tribanj i Starigrad vrlo su pogodni primjeri za ocjenu suvremenog načina života i utjecaja na pejzaž. God. 1709. imala su oba naselja 67 porodica, odnosno 610 stanovnika²⁹³, koje je venecijanski popis podijelio na:

Muškarci za oružje	Dječaci	Zene	Djevojke	Ukupno
216	111	116	166	610

Prevlast muškaraca općenit je pojav kod primitivnih stočara. Prema istom popisu ovo stanovništvo raspolaže sa 123 ha²⁹⁴ obradivog zemljišta. Ostali

²⁸⁹ Vinjerčani su imali posjede te pravo ispaše na suprotnom velebitskom primorju gdje je u doba kolonizacije bio jedan dio njihova stanovništva i odatle prešao u Vinjerac.

²⁹⁰ Rubriche delle ville del Contado Superiore di Zara del pubblico perito C. Faventini, relativo al catasto 1709. tomo primo. Katastici Dalmacije br. 6, Zadarski drž. arhiv.

²⁹¹ Copia trata dal disegno topografico del Contado Di Zara stabilito del 1709. (allorché d'ordine publiche furono cattasticati tutti li nuovi acquistati di questo territorio), Atti Dragomano Veneto 1761.

²⁹² U opširnom spisu god. 1772. («Informazione dell' Auoc. Fiscal Pascquali e dispacci Ecc. Gen. Reiner sopra Confini»), gdje se zbog dokazivanja prava Venecije na velebitsku primorsku padinu navodi čitav historijat kolonizacije, nabrajaju se Jasenice sa preko 60 kuća, osim stanova («oltre deli Stani»), koji su po planini, te Starigrad sa 40 «kuća» ... «con altre tanti epiu casali per animali nela Montagna». Atti del Dragomano Veneto, libro 7. Zadar. drž. arhiv.

²⁹³ Ristretto delle Ville nella Morlaccia di sopra dalla Zermagna, Katastici Dalmacije br. 6 Zadar. drž. arhiv.

²⁹⁴ Obradivo zemljište («Arratina») popisano je po oaznim površinama u krškim udubinama «vale» ili «valoni» (na pr Vale Baiamovac, Valon Ledenich grande i t. d.). Preračunavanje u hektare izvršeno je na osnovi: jedan padovanski kamp — 38.5 ara.

je prostor izdvojen općim nazivom »boschino-pascolino«, t. j. to su otvoreni pašnjački kamenjari sa šumskim oazama i šikarama. Vinjerčani posjeduju 5 ha obradivog zemljišta, tako da sveukupna obradiva površina iznosi 128 ha. Odnos 128 ha i broja stanovnika vrlo je nepovoljan i ukazuje, da prinos nije mogao osigurati prehranu. Uz pretpostavku, da su sva 123 ha bila zasijana žitaricama, računajući sa prosječno 6 mtc/ha, došlo bi na glavu nešto malo više od 1 mtc, što nije dovoljno ni za pola godine.

Nešto su hrane davale mletačke vlasti za vojničku graničarsku službu («baškot»), ali je glavni osnov egzistencije bilo stočarstvo. Prema popisu iz god. 1709. imali su stanovnici Tribnja i Starigrada 279 konja, 1.122 goveda i 12.505 glava sitne stoke. Na svaku je porodicu dolazilo dakle u prosjeku²⁹⁵ četiri konja, 18 goveda i 185 glava sitne stoke (uz pretpostavku, da broj stoke nije bio veći od popisom utvrđenog). Stočarski su proizvodi osiguravali glavninu ishrane, svu odjeću i obuću, a viškovi namirivali ostale potrebe, osobito žitaricu. Ako se gornjem broju doda i »blago« susjednih Vinjerčana (3.180 glava, sitne 270 goveda i 65 konja, prema istom popisu), bilo je dakle na malom dijelu padine, svega 11 i pol tisuća hektara iskoristivog prostora, golem broj od gotovo 16.000 sitne stoke i preko 1.800 glava krupne stoke. Nedostatak podataka u odnosu koza i ovaca u skupini »sitne stoke«,²⁹⁶ otežava predodžbu o načinu stočarenja. Pašnjačke šikare i kamenjare zimi je koristila samo sitna stoka. Sijeno ljeti skupljeno na planinskim košanicama, te lisnik, osiguravali su zimsku prehranu krupne stoke. Ljeti se stoka oporavlja na planini.

Primjer Starigrada i Tribnja pokazuje uvjete života i način iskorištavanja jednog dijela velebitske primorske padine. To se može nesumnjivo uopćiti za spomenutih 1.205 stanovnika venecijanskog dijela u god. 1709., koje je prema suvremenim popisima raspolagalo sa oko 20.000 sitne i preko 3.000 glava krupne stoke.²⁹⁷ Velikom broju stoke (koji je, zbog poznatih nedostataka svih, a napose starijih popisa, nesumnjivo manji od stvarnog), treba dodati još stoku iz susjednog područja: ličku, koja je dognjena u primorje na zimovanje, te stoku dalmatinskih naselja s lijeve strane Zrmanje, odakle je ljeti izgonjena stoka na visinske pašnjake Velebita.

Uvale žljebaste udoline bile se vlasništvo mletačkih sela (Tribanj, Starigrad, Jasenice, Zaton, Golubić,²⁹⁸ dok su šumske košalice i pašnjaci između niza grebena Goli Vrh-Badanj i Golić-Višerujna pripadali ličkim naseljima. Recipročno porištenje ličkih i dalmatinskih pašnjaka, koje se od konca 17. st. tako često spominje, nesumnjivo je produženje mnogo starije tradicije. Venecijanske i austrijske vlasti nastoje samo prikupiti »travarinu«, t. j. taksu, koju su strani stočari morali plaćati za korištenje pašnjaka.

²⁹⁵ Stoka je među porodicama bila uglavnom ravnomjerno raspoređena. Veće porodice od 10—15 članova imaju 400—500 glava sitne stoke, a one sa manje od 5—8 članova (većina) u prosjeku 150—200.

²⁹⁶ Osim zbog prehrane, ovce su u tadašnjoj prirodnoj ekonomiji bile veoma važne zbog odjeće.

²⁹⁷ Nasuprot pouzdanijem broju stoke za Starigrad, Tribanj i vinjarački dio padine, koji su dani za pojedine porodice, podaci za Jasenice, Golubić i Zaton samo su u općem popisu. (Ristretti delle Ville... Katast. Dalmacije br. 6 Zad. drž. arhiv.

²⁹⁸ Ovdje vlasništvo znači pravo korištenja, jer je ovo zemljište bilo državno vlasništvo.

Stočarska kretanja bila su za stanovništvo Velebitske primorske padine od životine važnosti, jer bi bez ljetnog korištenja visinskih pašnjaka bilo nemoguće održati veliki broj stoke. Naprotiv, samo siromašna, relativno malobrojna lička gospodarstva ne mogu pripremiti dovoljno hrane te moraju goniti na zimovanje. Za vrijeme gen. providura A. Mocenigá (1692.—1702.) česti su sukobi ličkih (austrijskih) i podgorskih (venecijanskih) stočara, i to pretežno zbog smetanja Ličanina u korištenju zimske paše.²⁹⁹ Gen. prov. P. Vendramin god. 1716. svečano proklamira nepovredivost prava ličkih stočara u korištenju zimskih pašnjaka.³⁰⁰

Nemoguće je utvrditi, koliki je broj Ličana početkom 18. st. dogonio stoku na zimsku ispašu, iako ih je bilo manje od dalmatinskih stočara na ljetnim pašnjacima. Iz jednog kasnijeg popisa god. 1776.³⁰¹ vidi se, da neznatan broj ličkih ovčara koristi prava zimske paše na desnoj strani Zrmanje i u primorju do Tribnja: šest porodica iz Gračaca, četiri iz Divosela, sedam iz Raduča, četiri iz Metka i Počitelja, tri iz Zrmanje, sedam iz Lovinca i šest iz Rizvanuše i Podgorja.

Nakon ratnih sukoba povećava se stanovništvo dalmatinskog dijela i broj »blaga«, te se u 18. st. javlja problem iscrpljenosti pašnjaka, i to najprije u niskom pojasu zimske ispaše. Od oskudnog submediteranskog biljnog pokrova može stoka zimi koristiti samo neke zimzelene grmове i slabe trave, koje zazelene između kamenja nakon jesenjih kiša. Prednost je zimske ispaše, što — zbog odsutnosti snijega — stoka može ostati na polju, ali su prehrambene mogućnosti vrlo skromne. To je doba »gladi«, kada stoka, reducirana jesenjom prodajom i klanjem, jedva vegetira, iščekujući proljetne i ljetne paše na planini, koje treba da je »povrate«, oporave i ojačaju. Umnožavanje stoke dalmatinskog dijela uvjetovalo je potiskivanje ličkih stočara sa zimskih ispaša. Dok još god. 1697. lički kapetan Coronini tvrdi, da gornja Lika ne može živjeti bez zimskih paša na velebitskoj primorskoj padini,³⁰² bilo je 1776., kako je istaknuto, još samo 28 ličkih porodica (izuzeti su oni iz Gračaca i Zrmanje, jer su koristili ispaše oko Ervenika i Žegara) na zimskim ispašama. Konsolidacija krajiške uprave u Lici, jačanje ratarstva, okupljanje naselja i uvođenje krumpira, kao i gubici stanovništva na srednjoevropskim ratištima, oslabili su sitnostočarsku komponentu ekonomije ličkog stanovništva, a napose njenog najtežeg oblika — kretanja na zimske ispaše.³⁰³ Venecijanska državna

²⁹⁹ Atti Mocenigo V., 412, 507, 783, Zad. drž. arhiv.

³⁰⁰ Atti Vendramin II., 122, Zad. drž. arhiv.

³⁰¹ Atti del Dragomano Veneto. Zad. drž. arhiv. Spomenuti je opis prilog dokumentacije za poznatu »novigradsku konvenciju« kojom je prvi puta pravno uređen odnos recipročnog korištenja ispaša venecijanskih i austrijskih podanika (uporedi: I. Benvenuti: Castelli e Fortezze di Dalmazia; Il Castello di Novegradi, la Rivista Dalmatica Anno XVII. Fasc. IV. Zadar 1936. g. i A. Brezinščak: Uzajamna služnost ličkih dalmatinskih pasišta, Mjesečnik pravničkog društva Zagreb 1909. godine XXXV).

³⁰² R. Lopašić: Spom. Hrv. Krajine III, str. 108—112.

³⁰³ Napuštanje prakse zimske ispaše nije išlo bez trzavica i sukoba. Još godine 1755. opisuje zagrebački kanonik B. Krčelić bunu ličkih krajišnika zbog definitivnog priznanja međe na Velebitu između Venecije i Austrije, jer su sada, kako kaže Krčelić: »...morali pašnjake kupovati od Mlečana« — u stvari ovi su im određivali travarinu, koju su oni morali plaćati za zimske ispaše. Te se je godine, prema Krčeliću, u velike govorilo o ratu s Venecijom zbog »Starigradskog kotara«, a ljeti su dopušтана nasilja nad mletačkim stočarima.

vlast, naprotiv podupire ekstenzivno sitno stočarstvo, koje je za dalmatinsko stanovništvo glavni elemenat održanja. »Travarina« je glavni državni prihod s ovog prostora, a plaća se po broju stoke. Pašnjački prostori »muše« ostavljeni su na potpuno slobodno raspolaganje stanovništvu. Prihod od travarine i veća stočna trgovina glavni je interes državne vlasti i u skladu je s potrebama stanovništva. Iako je interes paljevine, krčenja i paše koza u šumi bile god. 1735. zakonski zabranjeni, kasnijih godina obnavljani, osobito 1766.,³⁰⁴ nije bilo za čitavo vrijeme venecijanske pa ni kasnije austrijsko-dalmatinske uprave nadzornog aparata radi provođenja takvih odredbi. Povremeni požari- ili veća uništavanja šuma, izazvali su intervenciju vlasti,³⁰⁵ ali nekontrolirano korištenje šuma za vlastitu upotrebu (na što su imali pravo) i nedozvoljena prodaja, paša koza, kljaštrenje lisnika i druge štete nisu praktički bile ograničene.

Stanovništvo se ovog prostora od početka 18. st. do 1850. učetverostručuje (od 1.205 na 4.194), a istovremeno se umnaža stoka, koja nekontroliranom ispašom degradira krške pašnjake, potiskuje šumske oaze na padini i šume visokoplaninske zone. Učinci se ne mogu precizirati, jer nisu poznati kvantitativni odnosi šume i otvorenih pašnjačkih kamenjara na početku 18. st. Kako je već tada prevladavao otvoren pejzaž niskih šikara i kamenjara kao i polovicom 19. st., očito je, da usprkos gotovo neograničenom razvoju destruktivne sitnostočarske ekonomije na dalmatinskom dijelu velebitske primorske padine nisu potpuno uništene malobrojne važne skupine šumaraka kao ni veće pakleničke šume. Usprkos slobodnom razvoju destruktivne sitnostočarske ekonomije, došlo je samo do kvalitativnih promjena otvorenog pejzaža.

Nasuprot južnom dijelu velebitske primorske padine, nema za prvu polovinu 18. st. podataka za rekonstrukciju izgleda pejzaža i naseljenosti sjevernog, krajiškog dijela, koji je u to doba dio senjske, a od 1718. gospićke (do Prizne) i senjske kapetanije.³⁰⁶

Nakon god. 1746., kada je prema poznatom planu princa Hildburgshausena reorganizirana krajiška uprava, osnovana je nova »svetojuračka kompanija« otočke pokuvnije na prostoru od Senja do Prizne, te smiljanska kompanija gospićke pukovnije od Prizne do dalmatinske međe: Senj i Karlobag (od 1752.), nisu više upravna središta ovog područja, jer su 1752. odnosno 1754. priključeni posebnoj »trgovačkoj intendanciji« sa sjedištem u Trstu, slično Rijeci, Kraljevici i Bakru. Nažalost, nepotpuni spisi Karlovačkog generalata iz 18. st. u Drž. arhivu ne sadrže podatke o stanovništvu, naseljenosti, stoci i t. d. ovih novoosnovanih kompanija. Polovinom 18. st. počelo je međutim snimanje topografskih krata u zemljama habsburške monarhije³⁰⁷.

U okviru općeg plana topografskog snimanja terena, »Josephinische Landesaufnahme«, i u karlovačkom generalatu su već 1777. snimljene

³⁰⁴ K. Grubić: Les forêts dalmates leur épanouissement, leur déclin et leur restauration. U Zborniku »Le Karst Yugoslave Zagreb« 1928. g. str. 122.

³⁰⁵ J. Bach: Geschichte der otočaner Grenzregiment, Karlovac 1855.

³⁰⁶ J. Frass: Topographie der Karlstädter Militärgrenze, Zagreb 1835.

³⁰⁷ J. Paldus: Die militärischen Aufnahmen im Bereiche der habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josef II. Denkschriften der Wien. Akad. der Wiss. Phil. Hist. Kl. 63. Bd., 2 Abt., Wien 1919.

nove mape krajiškog prostora. Listovima u mjerilu 1 : 28.000,³⁰⁸ dodan je također opsežan i vrlo dragocjen opisni manuskript,³⁰⁹ koji uspoređo sa snimljenim mapama, iako namijenjen samo vojničkim potrebama, može dobro poslužiti za rekonstrukciju pejzaža velebitske primorske padine. Osim vojničkih topografskih, osobito su značajne posebne šumske karte snimljene u isto vrijeme. Dok su topografske karte trebale služiti samo za vojničke potrebe, šumske su karte, rađene istom tehnikom, trebale omogućiti uvid u stvarno stanje šumskog fonda radi izrade planova iskorištavanja. Ovi su planovi bili osobito važni u vezi s nastojanjem Austrije da podigne vlastitu trgovačku i ratnu mornaricu, pa im je poklonjena velika pažnja.

Godine 1765. dovršena je u redakciji majora *Pierkera* šumska mapa otočke i ličke regimente u mjerilu 1 : 68.400.³¹⁰ Posebna »ekonomska« karta otočke regimente³¹¹ sličnog mjerila, izrađena na osnovi prethodnih, ne sadrži novih podataka. Pejzaž predöčen na spomenutim kartama ne razlikuje se od pejzaža u dalmatinskom dijelu, kako ga predöčuju venećijanske katastarske mape iz 1709., kao ni od današnjeg stanja. I u krajiškom je dijelu prevladavao otvoreni kamenjar, ograničen šumskom zonom iznad uvala žljebaste udoline. Granica povezanog šumskog pojasa, početkom druge pole 18. st., u osnovi odgovara današnjoj.³¹²

Šumske karte trebale su davati uvid u stanje šumskog fonda na Velebitu. U opširnom manuskriptu, priključenom šumskim kartama, koji je *B. Kosović* još god. 1914. u hrvatskom prijevodu objavio u Šumarskom listu,³¹³ nabrojani su šumski distrikti unutrašnjosti, te oazne skupine na

³⁰⁸ Preračunato u metričku mjeru.

³⁰⁹ Militärische Beschreibung-Landesaufnahme, karlstädter Militäergrenze, Ratni arhiv u Beču B IX.

³¹⁰ Karlstädter Generalat, Ottochaner Regiment Sign. B. IX. a 807, Državni ratni arhiv, Beč. Mapa ličke pukovnije, sign. B III. 198, Drž. arhiv, Zagreb. Mjerila su preračunata u metričku mjeru.

³¹¹ Reduzierte ökonomische Karte des Ottochaner Regiments. Drž. ratni arhiv, Beč.

³¹² Šumska se granica od vratničkog sedla produžuje iza Malog Stolca te u neposrednom zaleđu zaselaka Tuževac i Rakita nastavlja uz Babić-uvalu podno oltarskog sedla, podno stanova Markovca i Ječmišta na podnožje Budim-vrha iznad Starigrada, odakle se nastavlja anologno današnjoj na vrh Plančice, jednako je načeta krčevinama Grabarja, te iza Hodžinačkog vrha isprekidana velikim čistinama Struga, Alančica i Mirova. U povezan pokrov visoke šume ulazi današnji prostor velikih branjevina Grabarje iznad Dragičević-podova i Stokić-podova, dok šuma današnje branjevine Dušikrava-Gajina kao ostatak starijeg povezanog pokrova okružuje veliku uvalu Stokić-podova (odnosno Trolokava) s primorske strane. Velike čistine oko Mliništa i Radulovca već su tada međusobno spojene, tako da je granica povezanog šumskog pokrova jednako kao i danas potisnuta na podnožje glavnog grebena Šatorina-Lisac, s nastavkom podno Budakova brda i Bačić-kuka. U prostoru između otvorenog oštarijskog polja i Karlobaga granica povezanog šumskog pokrova gubi kontinuitet i ponovno se nastavlja na padini grebena Pezenj-kuka. Između Pezenj-kuka i dalmatinske međe nije odnos otvorenog prostora i šume jasno prikazan, ali je očito, da granica nije bitno drugačija od današnje. Na dva lista topografske karte ličke regimente prikazan južni, dalmatinski, dio velebitske primorske padine jasno ukazuje na oštru među visokogorske šume i otvorenog pejzaža na strmoj padini iznad Sjauševce, Duboke, Male i Velike Rujanske udoline te veliku šumsku oazu Paklenice, koja se nimalo n razlikuje od današnjeg stanja.

³¹³ *B. Kosović*: Prvi šumarski i stručni opis šuma, Šumarski list 1914.

primorskoj padini ili »Podgorju«. Ukupno 12 oaznih šumskih skupina na otvorenom prostoru primorske padine zapremalo je početkom druge pole 18. st. 5.847 kat. jutara ili 3.365 ha pretežno graba, jasena, hrasta i bukve. U šumarskom opisu, jednako kao i u »Militärbeschreibung« uz topografske karte, ističe se krševitost i ogoljelost primorske padine, gdje osim oaznih šumaraka prevladavaju samo gole stijene i škrapari. Goleti su navodno uzrokovane bezobzirnim venecijanskim sječama u »Podgorskim šumama«, što nema nikakva osnova. Neosnovanost tvrdnje o »cjelovitim šumama« na velebitskoj primorskoj padini, koje su posječene u 18. st., istakao je još i B. Kosović³¹⁴. Ranije navedeni dokazi koji ukazuju, na isti izgled velebitske primorske padine i u 16. i 17. stoljeću, to samo potvrđuju. U opisu šumskih karata, koji ima i karakter stručnog elaborata, o uvjetima iskorištavanja postojećih i o planu za uzgoj novih šumskih površina, naglašava se značenje hrastovog drveta, koje je obilno zastupano u šumskim oazama Podgorja. Iskorištavanje tog drveća (grbavi hrastovi uvjetovani nepovoljnim prirodnim uvjetima, predstavljaju vrijednost za brodogradnju) nametnulo je gradnju putova — »vlaki«. Predlaže se grupiranje stanovništva u stalna sela, nadzor sječe, i uređenje državnih skladišta u primorskim mjestima³¹⁵. Kad je karlovački general Beck objavio novi šumski red³¹⁶, započelo je formiranje državnih obalskih skladišta god. 1773.—74. u Jurjevu i Jablancu, te 1785. u Karlobagu i Cesarici³¹⁷. Do osnivanja državnih skladišta drvo su otkupljivali uglavnom senjski trgovci, ali i mletački podanici sa susjednih otoka, kojima je ulaženje na teritorij velebitske primorske padine sada strogo zabranjeno. Sistemom »Holzdepota« postala je drvna trgovina državni monopol. Doznačivanje drveta za sječū, koje je krajiško stanovništvo uz propisanu cijenu dopremalo u skladišta, vršeno je besplatno, te su na taj način proširena tradicionalna prava servituta drvarjenja i ispaše (osim kozama) na kontroliranu trgovinu drvatom. Nažalost nisu sačuvani nikakvi podaci o količinama opremanim u obalska državna skladišta. Istaknuta nepromijenjena granica šume³¹⁸ očito ukazuje, da ovim sječama nije smanjen opseg visinskog šumskog pojasa. J. Wessely u svom radu, izdanom 1874., ističe, da je sistem »Holzdepota« zbog nepostojanja izvoznih putova, bio glavni razlog brzog ogoljavanja primorske padine, jer su graničarima doznačivana za sječū ona stabla., koja su bila bliže moru. Dok to vrijedi za gorivo drvo, izvoz je velikih greda, jarbola i dasaka ipak nesumnjivo vršen iz unutrašnje velebitske šumske zone,³¹⁹

³¹⁴ B. Kosović: Op. cit. str. 14—15.

³¹⁵ Ibid. str. 25—28.

³¹⁶ Ibid. str. 186; J. Bach: Op. cit. str. 50.

³¹⁷ J. Bach: Op. cit. str. 77/120.

³¹⁸ U vezi sa »Šumskim redom« od god. 1765., izdane su naknadno opširne instrukcije graničarskom šumarskom osoblju o mjerama za čuvanje šuma. Tako je među ostalim naredeno obilježavanje (»buletanje«) svih stabala na rubu šume, kako bi se spriječilo nedozvoljeno krčenje. (B. Kosović: Op. cit. str. 315).

³¹⁹ Već se god. 1699. u izvještaju komorskog izaslanika spominje »Verwachsener Weg«, koji iz Cesarice vodi do bogatih šuma s vrijednim »Mastbäumen«. God 1762. spominju se, osim izvozne ceste za Karlobag, »vlake«, koje iz unutrašnjeg šumskog prostora vode u Stinicu, Lukovo, te stari putovi u Cesaricu i Jurjevo, koje treba popraviti i proširiti u svrhu veće eksploatacije šumom bogate unutrašnje strane Velebita.

gdje je došlo do izvjesnih kvalitativnih promjena (prorjeđivanje), ali ne do kvantitativnog smanjivanja šuma.

U drugoj polovini 18. st. dosegao je broj stanovnika krajiškog dijela 4.000.³²⁰ Osim snažnog prirodnog priraštaja³²¹ umnožilo se stanovništvo i pretvaranjem periodičkih zimskih stanova Ličana u stalna sela odnosno zaseoke. U manuskriptu, priloženom topografskoj karti, ističe se, da je primorska padina južno od Lukovog Šugarja, samo zimi naseljena Ličanima: »... die Häuser von der likaner Regiment« (na primorskoj padini) werden nur in Winter bewohnt, weilen in hiesiger steinreicher Gegend der Schnee selten über zwei Tage liegen bleibt und das Schaff und Geissviech durch solche Zeit von der Wenigen, aber sehr nahrhaften Grasung in denen Gründen unterhalten wird.³²² Ovo nije recipročno korištenje poput onog na dalmatinskom dijelu, već posljednji ostatak stanja, kada je kraj bio bez »domaćeg« stanovništva i služio samo za zimsku ispašu stočarima iz zaleđa.

Iako nema podataka, kada su stabilizirana naselja u krajiškom dijelu, to je sigurno bilo završeno koncem 18. st., jer se spominje, da Ličani dolaze na zimovanje samo u najjužniji dio. U vrijeme snimanja topografskih karata stalna su sela žljebaste udoline: Stolac, Tuževac i Rakita, Babić-selo, Zaseoci Volarica, Vel. i Male Brisnice, te Ledenik, Kućište, i Oštarije, dok su u začetku brojni zaseoci Jablaničkih podova.

4.000 stanovnika krajiškog dijela u drugoj polu 18. st. nije ne moglo prehraniti vlastitom zemljoradničkom proizvodnjom.³²³ Sitno je stočarstvo i ovdje imalo najveće značenje, iako je veći dio prihoda osiguravalo drvo. Porast stanovništva i njegovih potreba izazvao je kvantitativno povećanje sitne stoke, osobito koza.³²⁴ Sitno stočarstvo i eksploatacija šuma uvjetuju intenzivan degradacioni proces. Trgovina solju³²⁵ bila je vrelo dopunskih prihoda, ali se i ona postepeno koncem 18. i 19. st. ograničuje. Pokušaji

³²⁰ Kanonska vizitacija šeniškog biskupa Colića, god. 1751., utvrdila je u svetojuraškoj župi 1700, a u jablaničkoj 1500 stanovnika (Decreta anno 1751. per Liccam et Corbaviam-Arhiv senjske biskupije). Za karlovašku župu ne postoje ja istu godinu podaci o stanovništvu, ali o njima ima vijesti u spisima karlovačke granice (Zbirka Karlstadt 1787—1790. Drž. arhiv, Zagreb), za god. 1789., i to: 350 duša Ledenik, Kućište, Konjsko, 154 duše Kijac, Sušan, Oštarije i Dabri, 200 duša Cesarica i 85 duša Šugarje, t. j. ukupno 789.

³²¹ Reprodukcionni kapacitet koloniziranog bunjevačkog stanovništva bio je nesumnjivo vrlo povoljan. U novokoloniziranom stanovništvu, nakon teškog perioda nesigurnosti, kretanja i sukoba, prevladavali su mladi elementi, koji su uspješno izdržali surove zahtjeve prirodne selekcije (demografski »pionirski front«).

³²² Militärbeschreibung, Karlstädter Generalat B IX a, Drž. rat. arhiv Beč.

³²³ Računajući s količinom od 984 ha oranica, utvrđenom god. 1850. (koja je u polovici 18. st. morala biti znatno manja) i prosječnim prinosom žitarica od 6 g/ha, dobivao se jedva 1 mtc po stanovniku.

³²⁴ Porast štetnog djelovanja koza u »Meergrenze« nije ostao nezapažen. Usprkos savjetovanju i prijedlogu, nisu krajiške vlasti mogle poduzeti nikakvu odlučniju mjeru. (usporedi: J. Vaniček: Spezialgeschichte der Militärgrenze Wien 1875. str. 615.

³²⁵ Svi su graničari imali pravo na t. zv. »solni deputat«, t. j. određenu količinu soli (od 2,2 kbla za redova-graničara, pa na više prema činovima) po niskoj povlaštenoj cijeni. Sa tako dobivenom solju vršena je široka i razgranata trgovačka zamjena, prvenstveno za žito, osobito za bosanski kukuruz (za jedan kabao soli 2-3 mtc kukuruza). J. Vaniček: Op. cit. I. str. 512. II. 208.

kapetana Zandonattija, da unaprijedi vinogradarstvo i maslinarstvo, dali su vrlo skromne rezultate.³²⁶

Do polovice 19. st stanovništvo je poraslo na 8.400, a time se povećalo siromaštvo, kao i intenzitet degradacije krškog pejzaža pašom i sječom. Zaštitom visokog šumskog pojasa pojačano je iskorištavanje otvorenog prostora primorske padine. Uspoređenjem stanja šumskog pokrova god. 1765. sa stanjem u drugoj polovini 19. st. moguće je utvrditi utjecaj te društvene djelatnosti. Površina šumskih oaza popisanih 1765. smanjena je za vrijeme jednog stoljeća sa 5.847 ha na 1.649 ha, dakle za 4.198 ha.

Očito je, da opći karakter krškog pejzaža na krajiškom, jednako kao i na dalmatinskom dijelu velebitske primorske padine, od početka 18. do druge polovine 19. st. nije bitno promijenjen.

Prilike do 16. stoljeća — Sporost degradacije krškog pejzaža od početka 18. st., te dokazi o pustoši na velebitskoj primorskoj padini u 16. i 17. st., ukazuju, da ogoljeli pejzaž potječe iz daleke prošlosti prije 16. stoljeća.

Nedostatak kartografske dokumentacije i — udaljujući se u prošlost — sve veća oskudica izvora otežavaju geografsku rekonstrukciju. Krška kamenjara s oaznim skupinama šume, predložena prvom venecijanskom katastarskom mapom god. 1709., što potvrđuju opisi i dokumenti 16. st., potječe iz vremena prije turskih provala. Polazeći od početka 16. st., kada završava ovaj stari ciklus naseljenosti, najveći geografske značaj ima određivanje njegovih osnova: kada je došlo staro stanovništvo, te koliko dugo i pod kojim je uvjetima djelovalo na tom prostoru?

Najstariji srednjovjekovni izvori potječu iz god. 1070.³²⁷ i 1111.³²⁸ Prvi je povelja P. Krešimira, kojom rapskoj crkvi (biskupiji) potvrđuje posjedovanje teritorija na velebitskoj primorskoj padini, a drugi je Kolanova potvrda istih prava danih prije 41 godinu. U obje se govori o velebitskoj primorskoj padini kao teritoriju-župi, koja se proteže od Stinice do Zrmanje.³²⁹ Na osnovu ovih listina pretpostavljali su S. Zlatović³³⁰ i V. Klaić³³¹ postojanje samostalne teritorijalne jedinice-župe na prostoru velebitske primorske padine, iako se »podgorska župa« ni u jednom drugom izvoru nigdje ne spominje.

³²⁶ Od 1.512.659 posadenih čokota loze u razdoblju 1777.—1784. uspjelo je i dalo ploda samo 860.174, dok je 652.483 čokota uginulo. Od 3.248 maslinovih mladica najveći je broj (3.428) dobro napredovao. Pretežno stočarsko stanovništvo nije imalo interesa ni znanja za uzgoj novih osjetljivih mediteranskih kultura.

³²⁷ F. Rački: Mon. spect. hist. Slav. Merid. VII. str. 88.

³²⁸ T. Smičiklas: Cod. dipl. II. str. 22.

³²⁹ ...habeat suas parochias, silicet iuppam, que fuit sub Alpibus a castro latine Murula, vocitato sclavonice Stenice usque ad flumen Copriue et ecclesiam St. Georgii in Ravna (Crkva sv. Jurja s benediktinskim samostanom postojala je u blizini Ravanjske — usporedi — P. Bianchi: Zara Christiana, vol. II. Zadar 1879. str. 300).

³³⁰ S. Zlatović: Topografske crtice o starohrvatskim županijama Dalmacije. Starohrv. prosvjeta, God. I Knin 1895.

³³¹ V. Klaić: Grada za topografiju ličko-krb. županije u srednjem vijeku. Vijest. hrv. arh. društva, N. s. sv. VI., Zagreb.

Kasnije kada je utvrđeno, da su obje spomenute listine falsifikati iz sredine 14. st.³³² — što međutim ne osporuje njihovo historijsko značenje — problem ranije srednjovjekovne pripadnosti ovog teritorija još je više zamršen. 1164 godine prvi put se spominju crkveno-teritorijalne jedinice (parochias), koje se poklapaju s upravno-političkim:³³³ Krbava, Bužane, Plaško, Vinodol, Modruše i Novigrad, nekada u sastavu krčke, a sada splitske biskupije,³³⁴ Nešto se kasnije spominju Vinodol, Gacka, Bužani i Senj u sastavu nove, senjske biskupije.³³⁵ U sporu senjske i ninske biskupije zbog granica,³³⁶ kao i u definitivnom razgraničenju senjske, ninske i krbavske biskupije na splitskom saboru god. 1185.,³³⁷ ponovno se govori samo o gore spomenutim teritorijalnim jedinicama, dok o »Podgorje« ili »podgorskoj župi« kao posebnoj cjelini nema spomena.

Nasuprot nedostatku svakog spomena o velebitskoj primorskoj padini kao zasebnoj teritorijalnoj jedinici postoje vijesti, koje ukazuju na raspisanost njenog prostora.

God. 1179. sklopili su u Jablancu »in Ablana« hrvatski župan Maličnik i njegovo pleme mir i pogodbu s Rabljanima. Rabljani prema toj pogodbi mogu koristiti dio velebitske primorske padine, koja je vlasništvo spomenutog plemena... »possesio nostra que a parte maris est«.³³⁸ Maličnikovo je pleme imalo stalno sjedište u Bužama, t. j. iza Velebita.³³⁹ Njima je dakle pripadao također i odgovarajući dio velebitske primorske padine sjeverno i južno od Jablanca.

God. 1219. opis međa templarima darovane gacke župe³⁴⁰ pokazuje, a se u njenom sastavu nalazio također i teritorij velebitske primorske padine južno od drage Žernovnice kod Jurjeva,³⁴¹ ograničen na jugu međom buškog teritorija, koji koriste Rabljani.

Iz opisa međa ninske županije godine 1205. jasno proizlazi, da je njen teritorij zahvatio također jedan dio velebitske primorske padine, i to kao pašnjački prostor Nina: »... pascua dicte civitati (Nina) pertinentia in Magno monte sunt qui est super mare«,³⁴² ograničen najizrazitijom geo-

³³² F. Šišić: Priručnik izvora hrv. historije (Zagreb 1914 str. 636) 38.

³³³ M. Barada: Hrv. vlast. feudalizam, Zagreb 1952.; str. 19.

³³⁴ T. Smičiklas: Cod. dipl. II. str. 96—97.

³³⁵ Ne zna se točno koje godine, ali svakako prije 1168. (Cod. dipl. II. str. 121—122).

³³⁶ M. Barada: Op. cit. str. 18.

³³⁷ T. Smičiklas: Cod. dipl. II. str. 193.

³³⁸ T. Smičiklas: Cod. dipl. Svezak II. str. 160.

³³⁹ M. Barada: Društveno i političko uređenje Hrvatske u srednjem vijeku.

³⁴⁰ T. Smičiklas: Cod. dipl. III. str. 174.

³⁴¹ »...rivulum qui vocatur Gernowrze, inde vadit versus meridiem ad locum qui dicitur Cedeloce (ne može se ubicirati) inde usque Wrata (također nepoznato) ubi est terrea meta, hinc vero tendit versus Busan«. Očito je dakle granica Gacke i Bužana poprečno presijecala velebitsku primorsku padinu negdje između Lukova i Starigrada.

³⁴² T. Smičiklas: Cod. dipl. III. str. 50.

³⁴³ Ibid. str. 51.

³⁴⁴ Tribanj se spominje u ispravi kao mjesto (»...incipiendo a loco qui dicitur Tribagne«), dakle jednako kao i drugi lokaliteti, koji nisu označivali naselja.

grafskom međom — velebitskim grebenom »... usque ad cacumen montis,³⁴³ i to u dijelu između Tribnja³⁴⁴ i Lukovog Šugarja.³⁴⁵

U poznatom senjskom statutu iz god. 1388. navode se u članu 157. međe senjskog teritorija, koji sežu »... usque ad Sitinam (Stinica) versus Strissam (Karlobag) et mons totus est Segnie«.³⁴⁶ Kako su statutom samo fiksirani stariji i već postojeći pravni odnosi, nesumnjivo je prostor velebitske primorske padine do Stinice vlasništvo Senja iz mnogo ranijeg vremena.

Prvi historijski izvori iz 12. i poč 13. st. ukazuju, da je sjeverni dio velebitske primorske padine bio povezan sa zaleđem, i to u sastavu gacke županije, odnosno plemena Bužana. Kako su Rabljani imali pravo dogoniti stoku na buški dio padine, moraju se pretpostaviti mala naseljenost i obilje pašnjačke površine. Relativno malen izdvojen dio padine između Tribnja i Lukovog Šugarja označen u ispravi iz god. 1205. kao pašnjački prostor Nina, može se objasniti kao dio teritorija ličke županije, na kome su Ninjani, slično kao i Rabljani na sjeveru, dobili pravo ispaše. Nedostatak bilo kakvih vijesti iz 12. i 13. st. o »Podgorju« oko Kalobaga i južno od Tribnja ukazuje na pripadnost ovih pustih krajeva teritorijalnoj cjelini ličke županije.

Stanje se mijenja u 14. stoljeću. Javlja se naseljenici oko Karlobaga, koji se prvi put spominje god. 1322. kao grad u vlasti krbavskih knezova.³⁴⁸ Njegovim stanovnicima daju krbavski knezovi god. 1387. povlastice ispaša na »kneževskoj« planini.³⁴⁹ Sredinom 14. st. spominje se raniji ninski dio padine između Tribnja i Lukovog Šugarja, ali sada kao vlasništvo ličkih sela Podhumac, Teplušane i Brušane.³⁵⁰ Sukobe oko posjedovanja velebitske primorske padine održava u 14. st. falsificirana isprava prema kojoj ban Stjepan gradi Jablanac i Rabljanima daje povlastice ispaše na njegovu teritoriju od Zernovnice do Karlobaga,³⁵¹ slično kao i ranije spomenute falsificirane povelje Krešimira i Kolomana.³⁵² Dok je u 12. st. Buško-Maličnikovo pleme dozvoljavalo Rabljanima slobodnu pašu na velebitsko-

³⁴³ »... versum occidentem usque ad locum qui dicitur Equus«, t. j. mali školj uz obalu južno od Lukovog Šugarja, koji se i danas zove Konj (usporedi: V. Valčić: granice ninske županije, Rad JA knjiga 288.

³⁴⁴ I. Mažuranić: Statut grada Senja, Arhiv za povjes. Jugosl. Knjiga III.

³⁴⁷ Š. Ljubić: Op. cit. str. 274.

³⁴⁸ V. Klaić: Rodoslovlje knezova Krbavskih od plemena Gušić, Rad JA 134 Zgb. 1898. godine.

³⁴⁹ Ibid. str. 28.

³⁵⁰ T. Smičiklas: Cod. dipl. IV. str. 522 i 535; isprave falsificirane sredinom 14. st. datirane su god. 1253.

³⁵¹ T. Smičiklas: Cod. dipl. IV. str. 472.

³⁵² F. Šišić: (Op. cit. str. 637.) je s pravom istaknuo nevjerojatnost pretpostavke, da je rapska biskupija sredinom 14. st. spomenutim falsifikatima htjela dokazati nešto bez ikakva osnova. Neka su prava Rabljani sigurno imali na tada pustom prostoru velebitske primorske padine, o čemu su se izvorne isprave izgubile, pa se spomenutim falsifikatima to trebalo dokazati, sada razumije se, s izmjenama i dodacima, koji su najbolje odgovarali. Ugovor s Maličnikom iz god. 1179. očito ukazuje na veze Raba sa suprotnom obalom.

primorskoj padini, sada to više nije moguće,³⁵³ jer je očito došlo do porasta naseljenosti i većih potreba domaćeg stanovništva.

Na sukobe zbog nedostatka pašnjačkog prostora ukazuje i spomenuti senjski statut, gdje se nakon opisa međa ističe gubitak jednog dijela pašnjačkog postora: »... privati sumus dicto monte et pascuis usque ad lucho inclusive«.³⁵⁴

Sukob oko posjedovanja dijelova velebitske primorske padine u 14. st. ukazuje na povećanje stanovništva zbog ekspanzije stočarskih grupa, koje kao Vlahe spominju brojne isprave 14. st. Prvi spomen kolonizacije »kraljevskih Vlaha« (»olachi regales«) imamo god. 1365., kada se oni kao kolonisti naseljuju na pusto zemljište Vidčeselo na gornjoj Zrmanji, koje nakon toga mijenja ime u Krivonos.³⁵⁵ U darovnici za Obrovac iz god. 1392.³⁵⁶ nabrajaju se »... hominibus vasallis marolachis (t. j. Vlasi ili Morlaci), iobagionibus«, a god. 1387. u ispravi, kojom se daju povlastice Karlobažanima, zabranjuje se obližnjim Vlasima, da na karlobaškom prostoru stanuju i blago pasu.³⁵⁷ Redovno godišnje kretanje Vlahi prema odredbama senjskog statuta s planine »de monte versus Gaccham« i obrnuto, uređeno je tako, da se oni smiju zadržavati samo dva dana i dvije noći na senjskim pašnjacima.³⁵⁸ Početkom 15. st. navode se isključivo Vlasi kao stanovništvo Obrovca.³⁵⁹ U darovnici za dio Ostrovice god. 1420. spominju se Vlasi »Sugari« naseljeni u mjestu »Igrischya«³⁶⁰ (koje nije moguće lokalizirati). Toponimi Šugarje, Lukovo Šugarje, Šugarica i Šugarška dolina na velebitskoj primorskoj padini očito podsjećaju na ove »Sugarske Vlahe«,³⁶¹ koji su napasali stoku na velebitskoj primorskoj padini. I poznata povelja iz god. 1433., kojom glavari »hrvatskih Vlaha« čine »slobodščinu« imanjju crkve Sv. Ivana iznad Međa u Velebitu, ukazuje, da su stočarski Vlasi brojni ne samo na primorskoj padini Velebita, nego i u zaleđu. Senjanin P. R. Vitezović, nesumnjivo odličan poznavalac ovoga prostora, spominje očuvanu predaju o kolonizaciji Valha, odnosno — prema venecijanskom nazivu — »Morlaka« na prostor između Zrmanje i Senja, koji da su »bugarskog porijekla«³⁶². Na ispravama navedena prezimena Obrovčana jednako kao i Vlahi, koji potvrđuju posjed crkve Sv.

³⁵³ Značajno je, da Frankopani kao feudalni gospodari ovog prostora priznaju još god. 1314. ranija rapska prava paše na velebitskoj primorskoj padini, na osnovu čega Rabljani sada ovu zemlju svojataju. Frankopani im sada, međutim ne mogu dati pravo paše, a zemlju zadržavaju za sebe. (S. Ljubić: Listine I. str. 164—169, 281). Sukob Rabljana i Frankopana zbog velebitske primorske padine odrazio se i na širem političkom planu, jer Rabljane podupiru Šubići (Pavle Bribirski potvrđuje rapska prava god. 1307. u Skradinu), a Frankopane kralj.

³⁵⁴ I. Mažuranić: Op. cit. str. 152 Lucho vjerojatno označuje Lukovo.

³⁵⁵ T. Smičiklas: Cod. dipl. XIII. str. 425.

³⁵⁶ Arhiv za povjesnicu jugoslavensku VII. str. 41.

³⁵⁷ R. Lopašić: Hrv. urbari (Mon. hist. iur. Sl. merid.) Sv. I. str. 2.

³⁵⁸ I. Mažuranić: Op. cit. str. 153.

³⁵⁹ Silviu Dragomir: Vlahii si Morlaccii. Cluj 1924.

³⁶⁰ Mon. Hung. Hist. — Diplomatoria sv. XXXV. str. 188

³⁶¹ Po mišljenju mađarskih lingvisti (D. Silviu, Op. cit. str. 32) riječ sugar je avarskog porijekla i označuje mogilu. P. Skok ističe naprotiv rumunjsko značenje riječi sugar »Mlado janje koje sisa«, koja je izvedenicama znatno raširena na Balkanu (Glasnik skopskog naučnog društva br. 3. str. 194)

³⁶² P. R. Vitezović: Ilyricum. Manuscript, Jug. Akademije, Zagreb.

Ivana na Velebitu,³⁶³ ukazuju, da su oni potpuno slavizirani, govore hrvatskim jezikom, a i sami se nazivaju »hrvatskim Vlasima«.

Postoje nesumnjivi dokazi prijelaza vlaških stočara još u 15. st. izvan prostora velebitske primorske padine. Oni prelaze kanal osobito zbog potrebe zimskih ispaša, te su gotovo svi pašnjaci kod Nina i Ljubačkog tješnaca zakupljeni vlaškim stočariama.³⁶⁴ I. Biedermann³⁶⁵ je na osnovu dokumenata utvrdio, da su Vlasi na Pagu god. 1474., novodoseljeno stanovništvo »sa gornje suprotne obale«, dok su još god. 1421. potvrđeni slični došljaci na Rabu³⁶⁶. Poznata vlaška kolonizacija na Krku ispod Omišlja i u Dubašnici, koju su izvršili Frankopani u 15. st.³⁶⁷ vremenski se slaže s prijelazom ovog stanovništva preko velebitske primorske padine na dalmatinsko kopno oko Nina, na Rab i Pag. Neposredno pred turskim napadom, koji je opustošen ovaj prostor i završen stari ciklus naseljenosti, spominje se vlaška općina »universitas Valachorum« s naseobenim centrom u Starigradu sjeverno od Jablanca³⁶⁸ upravno podvrgnuta senjskoj kaptaniji.

Koliki je bio broj stalno naseljenog stanovništva na velebitskoj primorskoj padini u 14. i 15. st., ne može se ni približno odrediti. Popis županske biskupije iz god. 1449.³⁶⁹ spominje samo župe Obrovac, Bag i Lika (?), a od naselja je potvrđeno postojanje Obrovca, Karlobaga, Cesarice, Lukova i Jablanca. U okolici ovih naselja bavilo se malobrojno sjedilačko stanovništvo ratarstvom,³⁷⁰ ali je stočarstvo osnova ekonomije. Prodaja i izvoz stočarskih proizvoda imaju glavnu važnost, a vrše se osim preko Senja kao glavnog trgovačkog centra preko Karlobaga i Obrovca.³⁷¹ Slično kao s Frankopanima³⁷² podržavaju Mlečani privilegirane trgovačke odnose i s krbavskim knezovima, koji su njihovi »prijatelji« i zajmoprимci.³⁷³ U jednom spisu iz god. 1588. tvrdi mletački opunomoćenik Matteo

³⁶³ Krobotić, Tuković, Herendić, Mušković (po P. Skoku, arnautskog porijekla od mušik-mazga, današnje selo Muškovec!), Ružić, Gelčić, Rubanović, Mulgašić (poslavenjeno romansko prezime Murgaš), Sobković, Pravišić, Milunović, Aladinić, Danilović, Bilković, Bekošević, Čepunić.

³⁶⁴ I. Biedermann: Zur Ethnographie von Dalmatien, Oest. Ung. Revue, Bd. VI. Neue Folge str. 147. Zakupom pašnjaka bio je osiguran znatan prihod za Nin i Novigrad.

³⁶⁵ Ibid. str. 133.

³⁶⁶ Ibid. str. 215.

³⁶⁷ V. Klaić: Op. cit. str. 160.

³⁶⁸ Starine Knj. V str. 195. (M. Mesić: Građa mojih rasprava u Radu).

³⁶⁹ De Grassis: Mon. Eccl. nonensis, Rukopisni zbornik 281/282, prema A. Jelić: Lički sandžakat i postojanje mletačke Krajine, Nar. koledar Zadar 1898.

³⁷⁰ God. 1460. dosuđuju karlovački suci nekom don Mihovilu »mirišće i vrte (Šurmin: Hrv. spomenici, Svezak I. str. 225); god. 1495. prodaje Katarina, žena Tomaša kovača u Karlobagu, za 20 dukata »tršje i zemlju« (Šurmin: Op. cit. str. 382).

³⁷¹ Tako se god. 1417. potvrđuju prava Pažana da trguju s Obrovcem (zamjenjuju sol za sir i druge proizvode tamošnjih Morlaka — Š. Ljubić: Listine VII. str. 235). a isto im se odobrava i za Karlobag (Š. Ljubić: Op. cit. VIII. str. 104).

³⁷² Trgovački ugovori Venecije i Frankopana pokazuju potpunu ekonomsku ovisnost potonjih od Venecije, koja ima maksimalne trgovačke privilegije (P. Matković: Trgovački ugovor Republike mletačke sklopljen sa knezovi senjski godine 1408—1455., Arhiv za povjesnicu jugoslavensku, Knjiga VII., Zagreb 1863.

³⁷³ V. Klaić: Op. cit.

Za ne, da je »Morlakia«, t. j. velebitska primorska padina, prije turske provale bila naseljena sa 12.000 porodica, koje su plaćale 12.000 ugarskih dukata poreza.³⁷⁴ Ovaj je navod očito vrlo daleko od stvarnosti, ali ukazuje na tradicije o boljim ekonomskim prilikama prije turske provale.

Ogoljelost pejzaža velebitske primorske padine, što opisuju mletački činovnici druge pole 16. st., nesumnjivo je pridonijelo povećano iskorištavanje stočarskog stanovništva u 14. st. Ali nema osnova tvrdnji, da i prije 14. st. nisu postojali uvjeti za uništavanje vegetacionog pokriva.

*

Za veliki raniji vremenski razmak od preko 1000 godina ne postoje vijesti o naseljenosti i stanovništvu ovog prostora. Podaci Peutingerove table³⁷⁵ i Ptolomejeve karte s tekstom,³⁷⁶ te arheološke iskopine³⁷⁷ ukazuju na postojanje obalskih naselja velebitske primorske padine u rimskom vremenu: osim Senie—Senja³⁷⁸ utvrđeno je postojanje naseobine Lopsice pored današnjeg Jurjeva, Ortopule kod Vegiuma, Karlobaga na prostoru između Lukova i Stinice, te Argyruntuma kod Starigrada dalmatinskog, dok je prema Peutingerovoj tabli i itinerarima na mjestu ili u blizini Obrovca postojalo naselje Clambetis. Vijesti i malobrojni arheološki ostaci ukazuju samo na postojanje ovih naselja — o njihovim funkcijama, veličini i značaju može se samo nagađati. U odnosu na ostale, napose vrednije dijelove našeg primorja, treba istaći relativno gusto raspoređenih šest naselja na potezu od 160 km siromašnog obalskog pojasa,³⁷⁹ Nedostatak rimske ceste duž obale teško da je bio nadoknađen redovnom plovidbom, koja bi uojetovala etapna pristaništa. Kako sva rimska naselja leže na ishodištu pogodnih prijelaza velebitskog grebena, njihov položaj ukazuje na veze s ličkim zaleđem: to su bila vjerojatno obalska središta, gdje je stočarsko stanovništvo zaleđa, prodavalo, odnosno mijenjalo svoje proizvode. Trgovačkom razmjenom, međusobnim kontaktima stranih trgovaca i domaćeg stanovništva bile se ove naseobine prožete rimskom civilizacijom. Nesistematska arheološka iskapanja ukazuju, da su slične naseobine postojale i u predrimsko vrijeme iznad Zavratnice kod Jablanca,³⁸⁰ tako da se ne može isključiti pretpostavka o postojanju i drugih još neotkrivenih sličnih naseobina.

³⁷⁴ »...Che era habitata da 12 mila famiglie trovandosi memoria che il principe che dominava quel luogho havendo di tributo un ungaro per ogni famiglia ne assumeva 12 milla all'anno (C. Horvat: Mon. Uscoch. illustr. I. str. 156).

³⁷⁵ Tabula Peutingeriana, izd. Müller 1916.

³⁷⁶ Das älteste kartographische Denkmal über die Röm. Provinz Dalmatien. Wiss. Mit. aus BiH VII 1900.

³⁷⁷ J. Brunšmid: Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije. Vijes. Hrv. Arh. društva n. s. Svez. III., IV.

³⁷⁸ V. Rogić: Op. cit.

³⁷⁹ Na ostalom primorju imamo sličan gust raspored rimskih obalskih naselja samo na poljičko-biokovskoj obali.

³⁸⁰ V. Brunšmid: Brončano groblje Klačnica. Vijes. Hrv. arh. društva n. s. IV.

Mogućnost budućeg razvoja — Suvremeni izgled degradiranog krškog pejzaža, pejzaža Velebitske primorske padine odražava veliku starost promjenljivih društvenih utcaja. Nasuprot ranijim vremenima, suvremeno doba karakterizira sve veće slabljenje učinaka tradicionalnih oblika gospodarstva, napose kvantitativnog, t. j. neracionalnog sitnog stočarstva i porast državne intervencije radi obnove šumskog pokrova.

Današnjicu možemo označiti kao prijelomni period. Tradicionalno, pretežno na stočarstvu osnovano gospodarstvo gubi se prvenstveno zbog želje primarno mlađe generacije da izmijeni dosadašnji način života. To nastojanje je uvjetovano ne samo niskom produktivnošću tradicionalnog gospodarstva, nego i izmjenom posjedovnih odnosa: pored šume, koja je to bila i prije, najveći dio prostora — pašnjaci postali su državna, opća narodna svojina, te su podvrgnuti režimu, koji je nepovoljan za neracionalno sitno stočarstvo u tradicionalnom obliku. Zabrana držanja koza god. 1955. jedan je od najznačajnijih događaja u novom razvitku. Novi se razvoj odražava u pojačanom odlasku na najamne radove i u iseljavanju, što uvjetuje demografski regres i pored laganog porasta između popisa 1948. i 1953. na južnom dijelu padine.

Da li je moguće predvidjeti drugačiji društveni utjecaj na pejzaž velebitske primorske padine? Današnje prilike i poznavanje prošlosti dopuštaju relativno pouzadne zaključke.

Želja za boljim životom u suprotnosti je s tradicionalnim neracionalnim gospodarstvom. Općenarodni, državni interes sprečava daljnju degradaciju krške površine. Daljnje iseljavanje ili novi izvori gospodarstva mogli bi uskladiti obje tendencije. Objektivni uvjeti ograničuju jednu i drugu.

Emigranti iz ovog prostora rijetko mogu prodajom svojim nekretnina osigurati početna sredstva za uspješno naseljavanje u drugom kraju. Sada se redovno iseljavaju neoženjeni muškarci, koji se najčešće više ne vraćaju, jer su drugdje osigurali bolju egzistenciju. Proces iseljavanja osobito je nakon god. 1953. vrlo spor. Nipašto se ne može računati s većim smanjivanjem stanovništva od onog u razdoblju god. 1946.—1953., kada su mu opći uvjeti najviše pogodovali. Mogućnost osiguranja boljih uvjeta života postojećeg stanovništva na velebitskoj primorskoj padini jest prema tome osobito važan problem.

Najvažnije je unapređenje drvnotrgovačke aktivnosti, koja se u sjevernom dijelu može upotpuniti proizvodnjom gotovih drvnih fabrikata (Karlobag, Jablanac—Stinica, Jurjevo). Ribarstvo bi se moglo pojačati (Lukovo, Jablanac). Pomorstvo obalskih naselja bivše karlobaške općine može i nakon dovršenja uzdužne tranzitno-turističke auto-ceste, uspješno prevoziti drvo i ostalu težu robu. Turizam, iako u maloj mjeri, može olakšati ekonomsku situaciju obalskih mjesta. Sve zajedno ne će biti dovoljno da apsorbira višak, radne snage. Udio poljoprivrednika može se smanjiti do 40% ili najviše do 30% današnjeg stanovništva.

Osnovni je problem: način, organizacija i produktivnost poljoprivrede. Oranične parcele, pašnjaci i brojne ograde ne mogu i neće nikada biti sasvim napuštene. Rentabilnije iskorištavanje primarno ovisi o harmoničnom usklađivanju šumarskog i poljoprivrednog gospodarstva.

Stari sukob »državnog« šumarskog gospodarstva i »narodnih« tendencija treba da zamijeni smišljena i planska organizacija. »Plantaže« crnih borova na račun smanjivanja pašnjačke površine ne ispunjavaju ni nade šumarskog gospodarstva. Veliki troškovi oko podizanja i održavanja »plantaža« ne donose znatniju korist,³⁸¹ ograničuju, smanjuju pašnjake, koji se nužno pretvaraju u sivu golet. Izdvajanje zaštitnih branjevina, koje se nakon prirodne regeneracije daju stanovništvu na iskorištavanje, postepeno uvođenje racionalnog stočarenja, gradnja većeg broja javnih cisterna, uređenje napajališta na visinskim pašnjacima i poticanje rentabilnih kultura predstavljaju najbolji put. Često isticana korist diobe ranijih »općinskih« pašnjaka na privatne ograde može donijeti povoljne rezultate tek nakon preorijentacije na racionalnije stočarstvo.

Racionalnim korištenjem, koje uključuje dovoljno duge periode prirodne regeneracije prirodnog pokrova, a perspektivno i umjetnim popravljajanjem mogu se osigurati znatno veći prihodi od stočarstva. Danas dobro obrasle površine a nekada gole gornjokredne kamenjare između Kraljevice i Crikvenice pokazuju mogućnosti budućeg razvoja i na velebitskoj primorskoj padini. Istaknute razlike sjevernog i južnog dijela ne će ni dugi budući period izbrisati. Manji procent poljoprivrednog stanovništva, koji će razvijanjem drugih oblika ekonomija i dalje padati, osigurava brzu regeneraciju biljnog pokrova u sjevernom dijelu. Veća ovisnost o stočarskoj poljoprivrednoj aktivnosti i snaga starih navika usporavaju razvoj južnog dijela.

Zaključak — Vel. prim. padina pogodna je prirodno-geografski izdvojena cjelina za proučavanje društvenog utjecaja na izgled i vrijednost krškog pajzaža.

Prirodni su elementi izdvojili velebitsku primorsku padinu. Podgorska zaravan i žljebasta udolina, razdvojene strmom padinom, i najviši greben određuju izgled reljefa.

Položaj, vapnenački sastav i reljef utječu na klimatske prilike. Raspored i osebine zračnog strujanja, a napose preciziranje utjecaja bure na ostale meterološke elemente, omogućili su spoznaju specifične suhe klime našeg prostora. Submediteranski vegetacioni pokrov, prilagođen prirodnim uvjetima sredine, u svom je izgledu odraz društvenih utjecaja. Sasvim su u skladu razasute ograde i dispergirana naseljenost.

Današnji je pejzaž posljedica određenog načina organizacije i intenziteta iskorištavanja.

Opća orijentacija na novčane prihode u vlastitom kraju (sjeverni dio), a još više u drugim, vrlo često udaljenim krajevima, nerentabilnost poljoprivrede i opadanje tradicionalnog sitnog stočarstva usporavaju degradaciju biljnog pokrova.

³⁸¹ Drvo crnog bora nema nikakvu vrijednost. Smolarenje u šumama crnih borova zaostaje iza drugih vrsta, osobito alepskih borova. Rentabilno smolarenje zahtijeva veće površine »zrelih« borova i dobru organizaciju rada, što je u postojećim uvjetima teško provesti.

Objašnjenje postojećeg izgleda nametnulo je potrebu upoznavanja ranijih oblika i intenziteta društvene aktivnosti i njihov odraz u pejzažu. Za ishodište je uzeta današnja geografska stvarnost, a periodizacija je izvršena retrogradno, kako bi sigurnija saznanja bližih i poznatijih razdoblja olakšala razumijevanje starijih i manje poznatih.

Promatranje najmlađeg razdoblja od polovine 19. st. do danas pokazalo je da su pejzažne izmjene relativno male, iako je upravo u ovom periodu dosegnut demografski maksimum. Pošumljivanje nije donijelo znatnije izmjene, ali je slabljenjem tradicionalnog oblika ekonomije usporilo proces degradacije. Drugačiji uvjeti i razvoj društveno-ekonomskih utjecaja na sjevernom i južnom dijelu padine objašnjavaju pejzažne razlike, koje su međutim naslijeđene otprije.

Retrogradni kontinuitet naseljenosti može se pratiti samo do konca 17. st., ali dokumenti ukazuju, da prostor velebitske primorske padine od poč. 16. do druge pole 17. st. nije bio stalno naseljen. Rekonstrukcija antropogeografskih uvjeta na osnovu današnje prostorne stvarnosti i historijske dokumentacije ukazuje, da je pejzaž u 16. st. odgovarao današnjem. Proučavanje društveno-ekonomskih uvjeta, a naročito uspoređenje pejzažne fizionomije na osnovu kartografskog materijala iz 18. st. sa stanjem u 19. st., omogućilo je određivanje društvene aktivnosti u toku ovog razdoblja. Presudan je degradacioni proces određen brojem i životnim potrebama stanovništva. Jači intenzitet degradacije kompenziran je manjim brojem stanovništva, te se učinci, slično kao u periodu 1850. do 1950., više odražavaju u kvalitativnim izmjenama pašnjačko-kamenjarskih površina, a manje u uništavanju šuma. Raširena mišljenja o uništavanju pretpostavljenog šumskog pokrova u velebitskom Podgorju tokom 17. i 18. st. ne mogu se održati.

Određivanje društvenih pejzažnih utjecaja u razdoblju prije 16. st. otežano je zbog nedovoljne historijske a nikakve kartografske dokumentacije. Nema indicija znatnije naseljenosti prije 14. st., što se slaže s potvdama o iskorištavanju kraja od strane susjednih naseobenh središta (Rab, Nin). Iako je između 14. i 16. st. došlo do ekspanzije stočarskog stanovništva i do pojačanog iskorištavanja ovog prostora, ne može se njegovo ogolićivanje prepisati samo društvenoj aktivnosti tog perioda. Utvrđena sporost degradacionog procesa ukazuje, da karakterističan pejzaž velebitske primorske padine potječe iz daleke predrimске prošlosti. Spoznaja karaktera i učinaka društvene aktivnosti omogućuje ocjenu budućeg odnosa čovjeka i prirode na velebitskoj primorskoj padini.

Utvrđene spoznaje toka spore degradacije krškog pejzaža velebitske primorske padine ukazuju na važnost i značenje izdvojenog proučavanja pojedinih regija ogoljelog dinarskog vapnenačkog pojasa, u cilju cjelovitog objašnjenja njegova postanka te prošlog i sadašnjeg značenja u životu i sudbini njegova stanovništva.

RÉSUMÉ

Le versant littoral de Velebit

(Continuation)

par V. Rogić

Pour résumer les caractères généraux du milieu naturel on soulignera la médiocrité, voire la pauvreté extrême des ressources naturelles offertes à la mise en valeur. L'élevage du petit bétail a toujours été une des principales sources de subsistance. Cette activité qui répond très bien à la nature du pays est responsable de l'aspect dégradé du paysage actuel.

Expliquer la création du paysage actuel exige en tout cas les connaissances des conditions passées, car, par presque tous ces aspects il est la survivance d'une économie et d'un mode de vie traditionnel très ancien. Étant donné les lacunes de la documentation historique d'une part et le fait d'autre part, que l'économie et les genres de vie traditionnels persistent *grasso modo* encore aujourd'hui (avec une nette tendance à la disparition brusque dans les dernières années) on traitera dans la deuxième partie, en première lieu, des conditions humaines et économiques récentes. Afin d'expliquer le caractère et l'intensité du processus qu'exercent l'économie et les modes de vies traditionnels sur le paysage, on les étudiera dans une période choisie suffisamment longue en s'appuyant au même temps sur une documentation statistique et historique plus ou moins complète et sûre pour mieux discerner ses résultats. Cette période remonte dans le passé jusqu'à au milieu du 19e siècle. C'est dans la dernière centaine d'années que le maximum démographique a été atteint et en même temps que ce sont manifestées les influences extérieures qui commencent à provoquer des changements dans l'économie et les modes de vie traditionnels.

Dans le Ier chapitre on étudie les données démographiques de la période comprise entre 1856—1955. Le versant littoral du Velebit était en 1850 de même qu'aujourd'hui la région la moins densément peuplée de la Croatie = 12.600 habitants (11 par km²) en 1850 contre 14.883 (12 par 1 km²) en 1953. Le maximum qui a été atteint en 1910 avec 18.910 habitants est dû surtout à la remontée constante de la natalité et à l'émigration faible. Par contre, la diminution du nombre absolu de population entre 1910—1953 résulte d'un fort fléchissement de la courbe de natalité (la mortalité diminue aussi, mais beaucoup plus lentement) et en même temps d'augmentation du nombre des émigrés (en supposant le même mouvement démographique naturel sans émigration, le nombre de la population aurait atteint en 1953 21.761 habitants). La comparaison entre la partie septentrionale du versant (ancien territoire de Confin militaire appartenant après 1878 à la Croatie) et la partie méridionale (appartenant jusqu'à 1918 à Dalmatie) montre que le maximum démographique a été plus tardif dans cette dernière. Ce n'est en effet qu'en 1931 que le maximum démographique a été atteint dans la partie méridionale, tandis qu'il se situe en 1910 pour la partie septentrionale.

Sur le versant littoral du Velebit, il n'y a pas de villages proprement dits. Or, la statistique officielle distingue au totale 32 villages, mais sauf quatre (Jurjevo, Jablanac, Karlobag, Obrovac) qui ont des fonctions centrales comme chefs-lieux de communes et centres administratifs et commerciaux, tous les autres se composent de plusieurs groupes des hameaux, tout à fait indépendants. Leur regroupement dans les 28 unités statistiques n'a aucune fondement géographique. Les groupes des hameaux représentant les vraies unités de l'habitat rural sur le Versant littoral. Il y en a actuellement 291 et ce sont eux que l'on peut les appeler villages. Leur répartition suivant le nombre d'habitants souligne le caractère de dispersion de l'habitat: 93 avec moins de 20 habitants, 86 jusqu'à 40 hab., 41 jusqu'à 100 hab., 12 jusqu'à 150 hab., 6 jusqu'à 200 hab., 3 jusqu'à 300 et seulement deux jusqu'à 400 habitants. Tous ces hameaux-villages dispersés au milieu de la lande pierreuse monotone, visibles de loin par les petits groupes ou bosquets d'arbres qui les entourent, ont leurs terroirs morcelés en petits «ogradas». Très souvent, les mêmes hameaux possèdent des ogradas dispersées sur la basse plate-forme, dans

la dépression allongée et aussi dans les parties les plus hautes du versant. La comparaison des groupes des hameaux, d'après le nombre des habitants en 1890, 1910, 1931 et 1953, en séparant la partie nord et la partie sud du versant littoral, montre que le nombre des hameaux ayant à 20, 40, 60 et 100 habitants augmente. Jusqu'à 1910 cela est due à l'augmentation de la population suivie d'une transformation des groupes de cabanes (habitation temporaires) en hameaux habités de façon permanente. Après 1910 et surtout sur la partie nord du versant littoral, c'est au contraire une diminution de population qui affecte le groupe des «grands» hameaux (entre 100 et 400 habitants). Actuellement 249 soit 86% de toutes les hameaux du Versant littoral se trouvent sur la basse plate-forme. Bien que presque toute liaison avec l'extérieur eussent été assurées uniquement par la mer, jusqu'à 1877 (date de l'ouverture de la route littorale jusqu'à Karlobag et prolongée en 1937 jusqu'à Obrovac) le nombre des villages installés sur la côte, ne s'élevait qu'à 35, soit 14% du nombre total des hameaux de basse plate-forme.

Jurjevo (513 hab.) Jablanac (234 hab.) Karlobag (402 hab.) Obrovac (306 hab.) situés au dessous des cols assurant la liaison avec du Lika sont de seules centres portuaires. Il est évident que la répartition des hameaux n'est pas liée à des activités maritimes. La construction de la route n'a pas non plus attiré la construction des maisons. Dans dépression allongée, à côté d'habitations permanentes (81 hameaux) existent aussi 50 groupes de cabanes habitées seulement pendant l'été, appartenant presque toutes aux habitants de la basse plate-forme. La plupart des paysans des hameaux permanents dans la dépression allongée possèdent aussi leur groupes des cabanes disséminées dans la partie la plus haute du versant littoral. Les groupes des cabanes temporaires ne se distinguent des hameaux que par leur construction plus rudimentaire. La même disposition des édifices et le mode de construction montrent bien que tous les hameaux permanents aujourd'hui ont été autrefois habités temporairement soit pendant l'été soit pendant l'hiver.

Les relations entre le milieu naturel et le types de l'habitat, ainsi que l'évolution démographique deviennent plus claires après l'étude des formes de l'activité économique entre 1850—1955. La structure professionnelle actuelle de la population (d'après le recensement en 1948) montre que 59,4% des habitants sont des agriculteurs cela ne signifie nullement que la reste s'occupe dans les activités industrielles et commerciales sur place. Pendant le recensement on a demandé quelle était la profession primordiale, c'est à dire, celle assurant les principales ressources. Etant donnée la pauvreté des ressources agricoles grand nombre des paysans qui pendent la plus grande partie de l'année travaillent comme ouvriers saisonniers partout où il y a possibilité de s'embaucher (n'importe où et n'importe quel genre de travail) se sont déclarés comme ouvriers. Pour mieux comprendre l'influence du travail des hommes sur le paysage (travail conditionné par le milieu naturel) on doit prendre en considération toute la population possédant des terroirs ou utilisant, avec leur bétail les pâturages communaux. Les propriétés sont minuscules: 8759 habitants sur 14.202 ont des propriétés de moins de 2 ha y compris les bois et pâturages privés («ograda») ce dernière predominant étant donnée la rareté des champs) En 1955 sur 1229 ha mise en culture de toute la territoire du versant, 662 ha ou 53% ont été emblavés et 280 ou 42% consacré à pomme de terre. Les récoltes sont extrêmement maigres: entre 1951 et 1955 elle ont oscillé pour le seigle (qui prédomine de loin parmi les céréales) entre 4,6 et 8 qa, pour la pomme de terre entre 22 et 68 qa par 1 ha. Bien qu'il soit extrêmement difficile de faire un bilan considérant la part minuscule des autres cultures et invocant les calculs faits antérieurement pour connaître les besoins des paysans, l'auteur souligne la pauvreté extrême en produits agricoles et la nécessité de se procurer de l'argent pour faire les achats nécessaires. L'élevage devrait étant donné la situation, assurer la plus grande partie des revenus, pourtant ce n'est pas le cas, en effet il n'y a qu'un cheval pour 12 agriculteurs, un bovin pour 3,4 et le nombre d'ovins par tête d'habitant n'est pas supérieur à 2,4.

Malgré son insuffisance numérique ce cheptel ne dispose que de cinq mois de nourriture. La conséquence de cet état de chose est une sous-alimentation du bétail et une recherche désespéré d'autres ressources (feuillager, chaume, achats du fourrage que seules quelques maisons peuvent effectuer). Pour assurer leur subsistance la majorité des hommes, s'embauchent partout où il est possible de gagner

quelque chose. La seule activité économique qui peut donner du travail sur place, c'est l'exploitation du bois situé sur le versant du Velebit regardant vers la Lika. Bois qui est exporté par les petits ports Senj, Jurjevo, Stinica, Jablanac, Karlobag et Obrovac (entre 1950 et 1955 on a exporté annuellement entre 48 et 105.000 tonnes de bois). La pêche, la navigation et les autres ressources sont à l'heure actuelle insignifiantes. Il est évident qu'aujourd'hui toute activité agricole est en nette régression et si les possibilités de trouver du travail étaient encore meilleures, cette régression serait encore plus grande.

Les connaissances du milieu naturel, de l'évolution démographique, de l'habitat et enfin des conditions économiques actuelles facilitent l'étude du processus de changement du paysage pendant la période 1850—1955. D'après les données du cadastre, la part de champs par tête des habitants au milieu de XIX siècle a été plus élevée mais néanmoins insuffisante parce que toute la production des céréales, de pommes de terres, ainsi que des autres produits ne pouvait couvrir la totalité des besoins (50 kg. de céréales et 4,6 q. de pommes de terres par tête d'habitant). L'élevage surtout des chèvres était la principale source de revenu. Déjà au milieu du XIX siècle ca fut l'argent gagné ailleurs seul qui a permis de résoudre la crise des subsistances. Or, c'est justement dans la deuxième moitié du XIX siècle que commence avec intensité le trafic du bois du Velebit, exporté par les ports. L'activité liée à l'exploitation et l'exportation du bois n'était nullement capable d'assurer le travail pour toute la population. Les travaux de construction des ports, de la route littorale jusqu'à Karlobag ainsi que des routes à l'intérieur ont joué aussi une grande rôle. Toutes ces activités n'étaient pas capables d'atténuer la précarité de la situation économique aggravée de jour en jour par l'augmentation de la population. La comparaison des données cadastrales de 1850 avec celles de 1900 montre que la superficie des champs n'a pas augmenté proportionnellement à l'accroissement des besoins, et les pâturages ont diminués sensiblement par suite de la dégradation des derniers restes de la couverture végétale. C'est ainsi que ces pâturages ont été classés comme surfaces, nommé «incultes».

Dans la partie septentrionale du Versant littoral du Velebit (ancien territoire de Confin militaires) cette dégradation de la lande pierreuse, c'est à dire la diminution des surfaces des pâturages est beaucoup moins prononcée. En effet alors que dans la partie méridionale les surfaces réservées au pâturages ont diminué de 43%, dans la partie septentrionale cette diminution n'atteint que 22%. La manque des possibilités de travail dans la partie méridionale (trafic de bois très réduit) a favorisé le maintien du bétail plus nombreux (surtout petit bétail) ce qui a engendré une plus forte dégradation des pâturages communaux. L'administration forestière a pu déjà dans la deuxième moitié du 19 siècle empêcher les dégâts massifs et la dégradation de la forêt. La nombre des chèvres n'a aucunement augmenté mais au contraire diminué au cours de la deuxième moitié du 19 siècle. C'est sont les moutons qui ont définitivement «achevé» le travail de dégradation totale des anciens pâturages communaux. En dehors des mesures des protections qui n'intéressaient que les forêts (propriété d'état) et les prescriptions administratives visant à réduire le nombre de chèvres, l'intervention de l'administration d'état dans le paysage était insignifiante. On a commencé le reboisement, mais comme les surfaces à reboiser devraient s'étendre au dépens de pâturages communaux, la population a saboté le travail et les résultats ont été très maigres. En effet le reboisement, n'a été effectué que dans la partie septentrionale où l'élevage traditionnelle ait déjà perdu son importance. De 1900 à 1955 l'évolution commencée dans la deuxième moitié du 19 siècle se poursuit — les pâturages diminuent (surtout au sud) mais les surfaces dites incultes ne augmentaient. Car elles sont réservées au reboisement (sur les cadastre ces surfaces sont indiquées comme forêts qui prént ainsi de l'extension) Les pâturages communaux sont devenus propriété d'état et réservées en grande partie au reboisement (surtout reboisement par voie naturelle) ce qui est possible par suite du désintéressement de la population au maintien des formes traditionnelles de l'économie, et ceci depuis la fin de la deuxième guerre mondiale.

L'évolution antérieure à 1850 peut être reconstitué seulement jusqu'à la fin de 17 siècle. Les sources et les documents historiques relativement nombreux prouvent néanmoins que le versant littoral du Velebit n'a pas été depuis le commencement du 16 jusqu'à la deuxième moitié du 17 siècle habité, du moins de façon

permanente. Les rapports envoyés par les fonctionnaires venitiens dès le 16e siècle présentent le versant littoral comme une région entièrement dénudée. Au contraire, le versant continental est décrit comme une «forêt touffue» ce qui correspond exactement aux conditions actuelles. Les rapports écrits sont confirmés par les cartes cadastrales venitiennes de 1709 pour la partie sud du versant littoral du Velebit qui montrent le même aspect du paysage qu'aujourd'hui, c'est à dire de vastes surfaces dénudées avec des petite oasis de verdure ou se trouvent disséminées quelques cabanes-maisons. Au cours du reste de 16eme siècle et de 17eme siècle le versant littoral de Velebit est véritable «no man'sland». Les uscoques et les petites unités de garnison de Senj font des raids dans la Lika territoire turque, ils empruntent la voie de mer pour débarquer au pied du Velebit, traversent ce massif pour se rendre dans la Lika qu'ils mettent au pillage et retournent par le même chemin chargés de butin. Menacé sérieusement, les autorités turques se sont efforcées d'occuper le versant littoral avec leur populations armés mais cette tentative conçu pour protéger la Lika s'est soldée par un échec faute d'effectifs suffisants et par suite du manque de contrôle sur la mer. On doit attendre le fin de 17e siècle pour que commence la récolonisation du versant littoral de Velebit par des pasteurs émigrants de Dalmatie du Nord, entrés au service des Confins autrichiens. Les textes dans les archives de Zadar et de Zagreb ainsi que de Vienne nous montrent la faiblesse des effectifs humains mis en jeu, parceque la majorite des colons vient de s'installer dans la Lika reconquis plus favorable à la colonisation que le pauvre versant littoral du Velebit. Avec la paix de Karlovci (1699) cette récolonisation touche à son terme. D'après les documents on peut évaluer, pour la première décade du 18e siècle, la population totale du versant littoral à 3.500—3.700 habitants. Bien que eut agi librement, parce que l'administration n'était pas en mesure de protéger efficacement la forêt (cela au depit des nombreuses intentions en ce sens, parce que a cette époque, et surtout au cours du 18e siècle Vienne fondait de grands espoirs sur les richesses forestières de Velebit pour les chantiers navales) elle n'a pas exercé immenses ravages sur le forêt, et ceci a cause de la faiblesse de effectifs humains. Les très bonnes cartes autrichiennes, relevées en 1777 (Josephinische Landesaufnahme) du 28.000 millième et les cartes forestières dressées en 1765, nous montrent le même aspect du paysage qu'on a pu déjà constater d'après les cartes cadastrales vénitiennes faites en 1709. De même, comme pendant la période 1850—1950, les effets de dégradation se bornent seulement à l'appauvrissement plus complete des surfaces déjà dépouillées de leur couverture forestière. Bien qu'après 1760, les autorités des confins s'efforcent de tirer profit de l'exportation des forêts encore existantes (chanque confinaire a eu le droit de couper le bois, mais se trouvant obligé de le transporter uniquement au depots d'état établis sur littoral en échange d'une rétribution en argent, d'ailleurs inflime en comparaison des grandes profits accapares pour les commerçants de bois et le trésor de Confins en le revendant a l'étranger) les statistiques existantes nous montrent que entre 1765 et 1870, seuls 4. 198 ha de forêt ont été détruits encore que ces coupes aient été affectuées aux dépens des taches forestières situées sur les parties inferieures. La limite de la forêt continue qui commence au dessous de la crête principale, et qui peut être établie très exactement d'après les cartes de 1765 n'a presque pas changé jusqu'à nos jours. Les opinions et jugements, généralement repandus et entretenus dans les manuels historiques et géographiques se référant à des données incompletes ont fausses sur les forêts de Velebit et que les paysages du Karst littoral dinarique ont été complètement changés au cours du 17e et 18e siècle doivent être ainsi définitivement abandonnés.

Peut on déterminer si les origines du paysage Karstique dégradé du versant littoral du Velebit remontent plus loin dans le passé, c'est à dire avant le 16e siècle? Etant donné la manque de documentation toujours plus pauvre à mesure que l'on s'éloigne dans le passé, cela est très difficile. En tout cas de ce qu'on a pu conclure en étudiant le processus actuellement et dans un passé récent, il est certain que c'est le nombre des habitants, leur répartition et leur mode de vie qui commandent le phénomène. Or, pour le Moyen Age jusqu'à a 14e siècle, il n'y a pas l'indices sur peuplement de quelque importance en cette région. Le versant littoral a été divisé entre les villes de Senj, Nin (de l'autre côté du canal de Velebit) et les tribus croates dans la Lika, mais comme terrain de parcours de betail. Le fait qu'une grande

partie du versant appartenant au gens de Lika ait pu être utilisé comme paturage d'été pour bétail de l'île de Rab, prouve que il y avait assez d'espace utilisable pour tous. La situation change dès le 14e siècle par suite de l'arrivée des pasteurs valaques. Le conflit, entre les nouveaux venus et les anciens bénéficiaires finit en faveur des premiers. Du 14e siècle à l'invasion turque on peut affirmer que le versant littoral a été peuplé d'une manière stable (localités, paroisses). Les premières descriptions du versant littoral faites par des fonctionnaires vénitienes, peu après l'invasion turque mentionnée plus haute, reflètent alors, sans aucun doute, l'intensité des dégradations opérées entre le 14e et 16e siècle. Mais les origines du paysage karstique dégradé remontent assurément plus loin, même avant la création des localités romaines sur la côte.

Les particularités, caractère et les effets des activités humaine sur le versant littoral du Velebit peuvent servir comme point de départ pour apprécier les tendances récentes de l'évolution de cette région. Aujourd'hui on assiste presque à un effondrement de formes traditionnelles de l'économie fondée sur l'élevage extensif. Presque tous les jeunes veulent rompre avec la tradition et émigrent dans les villes ou s'ils ne peuvent le faire définitivement, s'embauchent partout ou on peut trouver du travail. Les anciens paturages communaux qui constituent le Karst de le plus dégradé sont devenues propriété nationale et c'est l'Etat, qui par intermédiaire de l'administration forestière s'efforce de les améliorer en appliquant un vaste programme de réboisement. Cette politique de réboisement ne peut tolérer une économie pastorale primitive, fondée sur le grand nombre de petits bétail. L'application de la loi de 1955 qui a définitivement interdit tout élevage de chèvres sur le versant littoral est très significative à cet égard. Le réboisement complet impliquerait le départ pur et simple de plus de la moitié des effectifs humains actuels du versant littoral du Velebit, étant donné la difficulté qu'impose une telle solution et la situation défavorisée de la région en vue de monter un vaste programme de grands travaux destinés à améliorer plus ou moins rapidement la situation actuelle, la seule chose de ce qu'on peut faire c'est un peu de tous à la fois: encourager l'activité fondée sur le commerce de bois lié avec les petites entreprises industrielles de transformation de bois, améliorer et élargir tous les activités autour de petits ports (pêche transport maritime, tourisme) faire le réboisement pour l'exploitation (cultures de pins) mais encore de plus par voie naturelle afin de rendre possible une reutilisation agricole — bref créer un paysage neuf, entièrement recouvert de végétation, créé gardé et utilisé rationnellement par les hommes.

(traduit par V. Rogić)

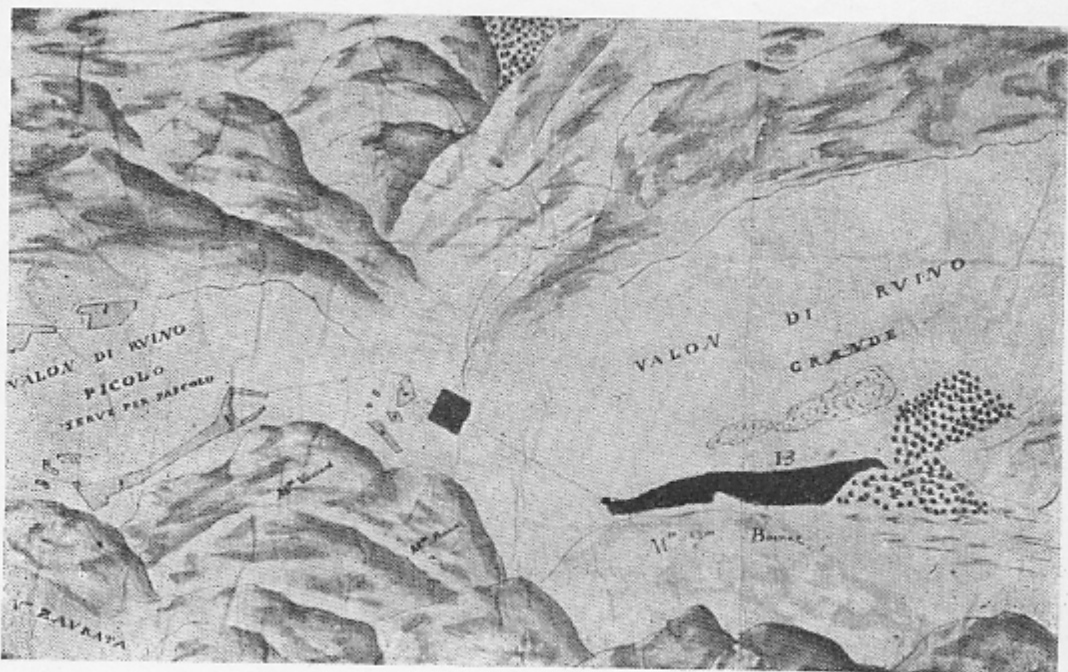

Fot. 1. Podgorska rubna zaravan kod Jablanca
Phot. 1. La basse plate forme au dessus de Jablanca

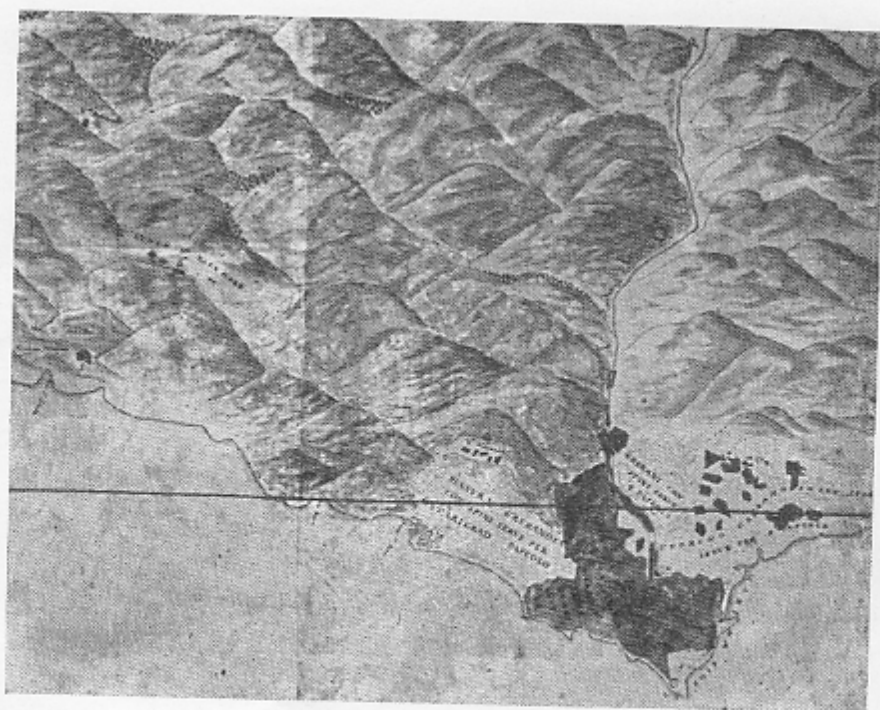

Fot. 2. Uvale žljebaste udoline iznad Prizna
Phot. 2. Des ouvalas au dessus de Prizna

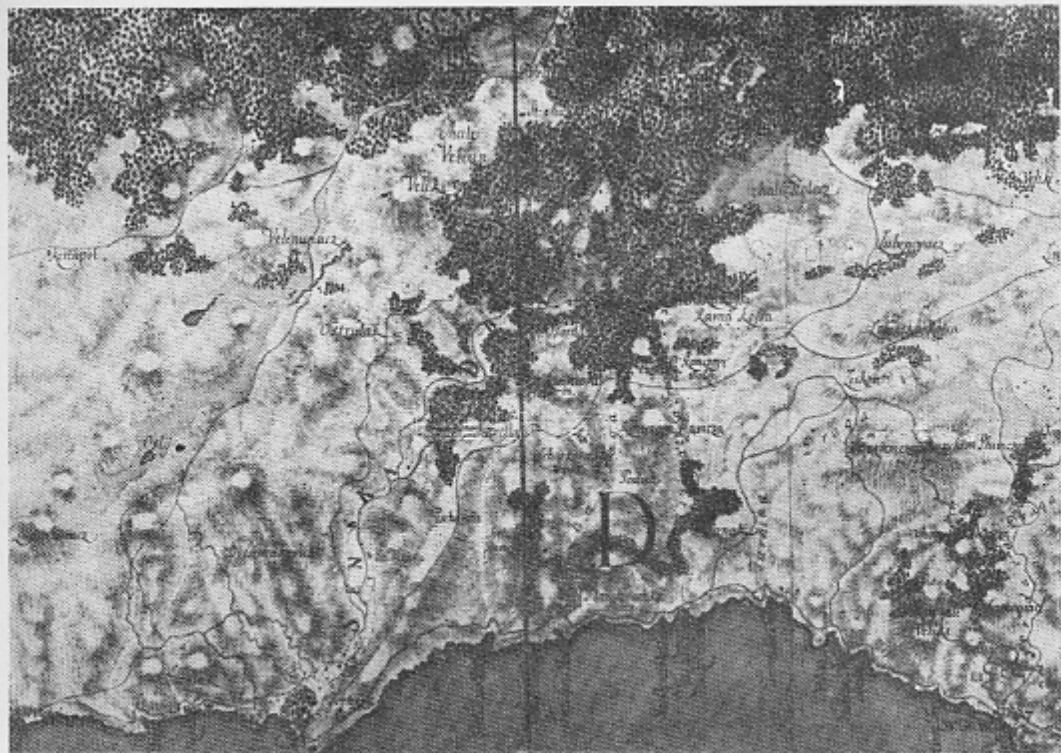

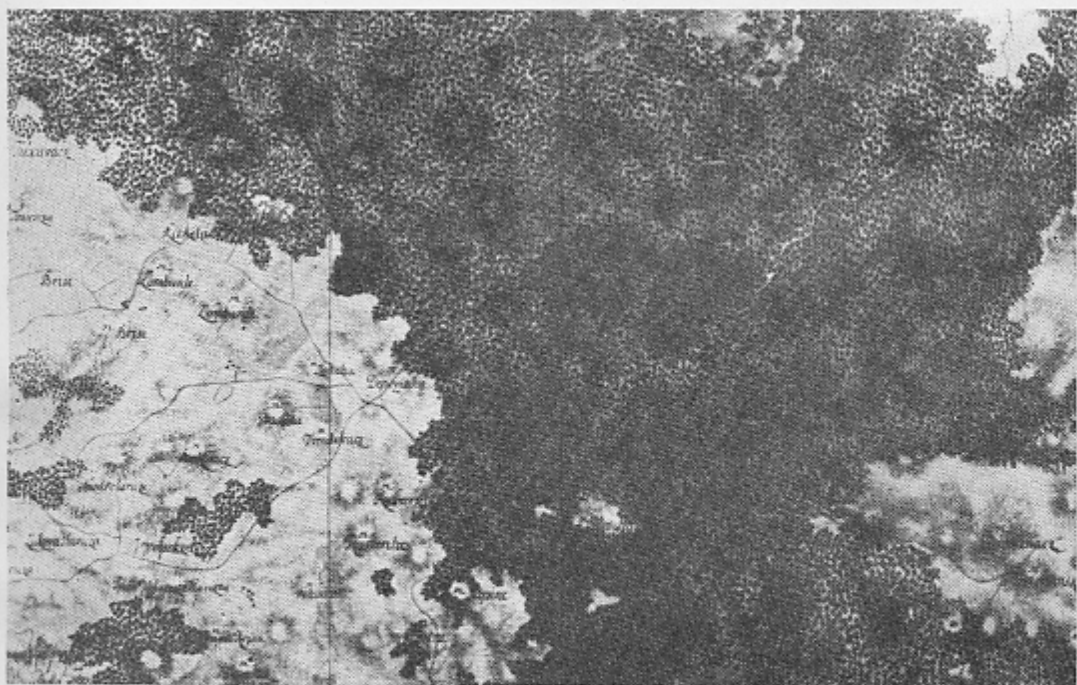
Fot. 3. Venecijanska katastarska mapa: Veliko Rujno
 Phot. 3. Carte cadastrale Venitienne: Veliko Rujno

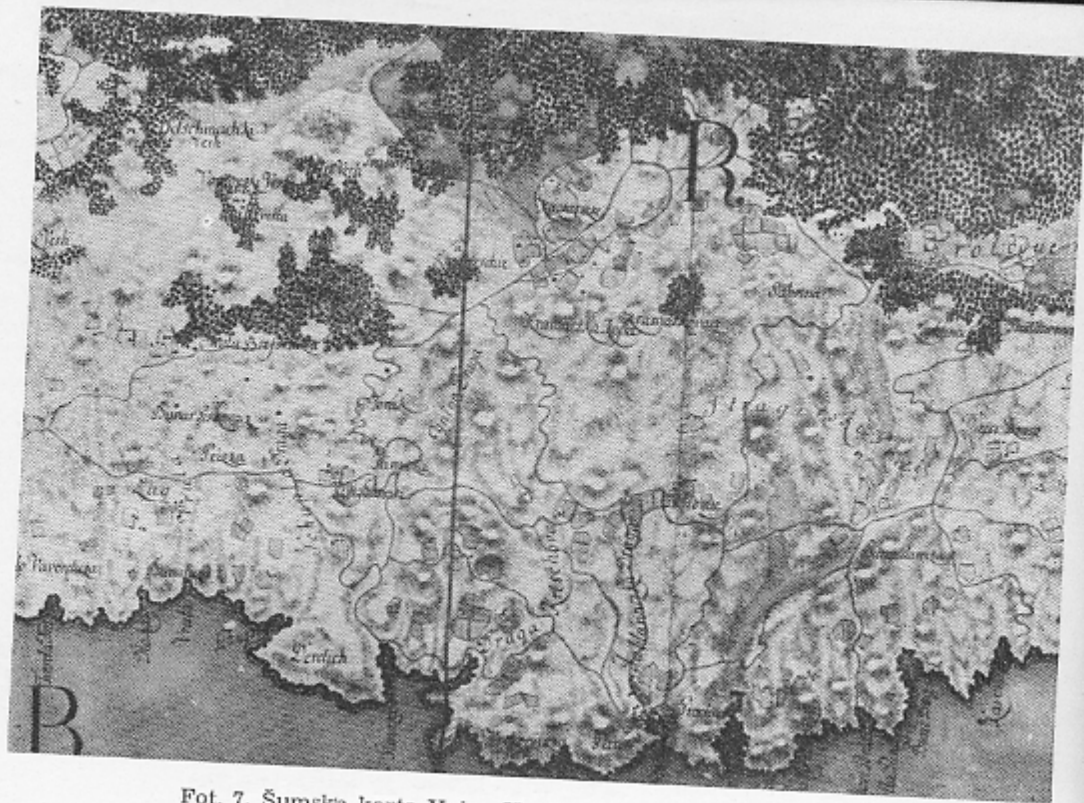
Fot. 4. Venecijanska katastarska mapa: Starigrad
 Phot. 4. Carte cadastrale Venitienne: Starigrad

Fot. 5. Šumska mapa Vojne Krajine 1765 — okolica Jurjeva
 Phot. 5. Carte forestière autrichienne 1765 — l'entourage de Jurjevo

Fot. 6. Šumska mapa Vojne Krajine 1765 — okolica Oltarskog sedla
 Phot. 6. Carte forestière autrichienne 1765 — l'entourage de col d'Oltari

Fot. 7. Šumska karta Vojne Krajine 1765 — okolice Jablanca
 Phot. 7. *jôrestière autrichienne 1765 — l'entourage de Jablanac*

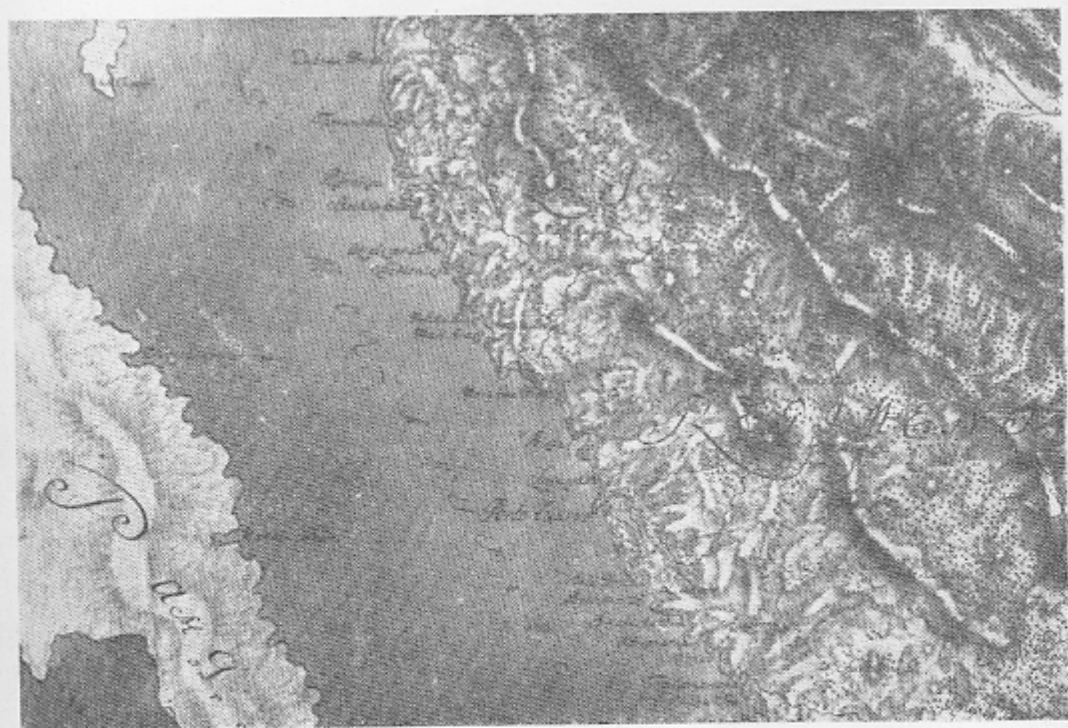

Fot. 8. »Josephische Landesaufnahme« — okolica Karlobaga
 Phot. 8. *Josephinische Landesaufnahme — l'entourage de Karlobag*

Phot. 9. Josephinische Landesaufnahme — la partie du Versant au Sud de Jurjevo
 Phot. 9. Josephinische Landesaufnahme — la partie du Versant au Sud de Jurjevo

Fot. 10. Josephinische Landesaufnahme — okolica Lukovog Sugarja
 Phot. 10. Josephinische Landesaufnahme — l'entourage de Lukovo Sugarje

